

PROSVIJEĆENI (REFORMNI) APSOLUTIZAM NA TLU HABSBURŠKE MONARHIJE KAO ETATISTIČKI SUSTAV PRIJELAZNOG RAZDOBLJA

(u povodu zbornika »Österreich im Europa der Aufklärung — Kontinuität und Zäsur in Europa zur Zeit Maria Theresias und Josephs II.«,
Wien 1985, Band 1/2)

Igor Karaman

Uvodne napomene

U tokovima društvenopovijesnog razvoja naroda/zemalja srednjoistočne Evrope očituje se već od kasnog srednjovjekovlja djelatni utjecaj dinastičkog roda Habsburgovaca, koji ovdje postupno oblikuje i proširuje svoju vladavinu — sve do vlastite propasti potkraj prvog svjetskog rata. Habsburška državna tvorevina nastaje u doba turskih ratova i osvajanja, pa je isprva njezina povijesna uloga (napose u 16—17. st.) u biti bila uvjetovana obranom srednjoistočnog evropskog prostora od nadirućih osmanlijskih snaga; završetak ove epohe obilježava potiskivanje vlasti Turskoga Carstva iz srednjeg Podunavlja prema Balkanu.

Tada se (napose od sredine 18. st.) u svim zemljama ili pokrajinama Habsburške Monarhije javljaju inicijalni tokovi složenih modernizacijskih procesa, putem kojih se ostvaruje transformiranje postojećeg feudalnoga društva i zatim postupno afirmiranje nosilaca novoga građansko-kapitalističkoga poretka. Spomenuti inicijalni tokovi modernizacije društva zbivaju se na srednjoistočnom evropskom prostoru u epohi prosvjetiteljstva, pod vladavinom Marije Terezije (1740—1780) i Josipa II (1780—1790). Raznovrsnim društvenopovijesnim fenomenima ili procesima ove epohe na tlu Monarhije posvećena je bila već u dosadašnjoj historiografskoj literaturi znatna pažnja; naročito vrijedan, opsežan i suvremen znanstveni doprinos relevantnoj tematici/problematiki predstavlja međunarodni simpozij što je (u povodu dvjestogodišnjice smjene na habsburškom prijestolju 1780) održan u Beču 1980, a njegove rezultate sadrži dvotomni zbornik objavljen u Beču 1985.

Pritom treba naglasiti kako habsburškom prosvijećenom (reformnom) apsolutizmu — od sredine pa do potkraj 18. st. — pripada povijesna uloga odgovarajućeg etastičkog sustava prijelaznog razdoblja između kasnofeudalnog i građansko-kapitalističkoga društva. Zato ću upravo s toga gledišta razmotriti u ovom osvrtu navedene nove znanstvenoistraživačke doprinose poznavanju epohe prosvjetiteljstva na prostoru srednjoistočne Evrope.

Prosvjetiteljstvo i reforme prosvijećenog apsolutizma u Habsburškoj Monarhiji

1.

Među brojnim zanimljivim i vrijednim kulturnohistorijskim priredbama kojima je u Austriji bila obilježena dvjestogodišnjica smjene terezijanske i jozefinske vladavine, sa znanstvenoga gledišta osobito značenje pripada međunarodnom simpoziju što je održan u Beču 20—23. listopada 1980. pod naslovom »Izazov 1780: Kontinuitet i cezura u Evropi za doba Marije Terezije i Josipa II«. Poticaj ostvarivanju takvog reprezentativnog skupa dala je dr. Hertha Firnberg, tada na funkciji austrijskog saveznog ministra za nauku i istraživanje; u njegovoj znanstvenoj pripremi sudjelovala je također Austrijska akademija nauka, a organizacijski doprinos pružio je Austrijski institut za istočnu i jugoistočnu Evropu u Beču. U toku četverodnevog rada — u plenarnim zasjedanjima ili u sklopu triju sekcija — na simpoziju je izneseno više od pedeset referata, uz aktivno sudjelovanje austrijskih stručnjaka, zatim znanstvenika iz desetak evropskih zemalja (uključujući Jugoslaviju) te iz SAD i Kanade.

Pet godina kasnije priređivači simpozija objavili su cjelokupni njegov znanstveni sadržaj u zborniku pod naslovom »Austrija u prosvjetiteljskoj Evropi« (Beč 1985), što u dva opsežna sveska zajedno obuhvaća — u kontinuiranoj paginaciji — oko 1100 stranica. Pored nekoliko okvirnih tekstova s plenarnih zasjedanja (str. 19—44, 961—968), edicija donosi tri skupine referata prema podjeli simpozija na sekcije: I. Privreda i društvo (str. 45—338), II. Država i pravo (str. 339—622), III. Umjetnost, književnost i obrazovanje (str. 623—960). Od raznovrsnih informativno-dokumentarnih priloga koji su posebno pripremljeni za ovaj zbornik, nesumnjivo će zainteresiranim stručnjacima najveću korist pružiti izabrana ali veoma iscrpna bibliografija starije i novije historiografske literature o vremenu vladavine Marije Terezije i Josipa II (K. VOCELKA — I. MAYER — M. WAKOUNIG, str. 969—1064).

Naročito vrijednu značajku daje bečkom simpoziju i zborniku reprezentativni izbor sudionika iz redova istaknutih stručnjaka brojnih zemalja, što je omogućilo također veoma širok raspon tematske usmjerenosti njihovih tekstova. Ovo se prvenstveno odnosi na činjenicu da su u pedesetak priloga obrađena ili barem dotaknuta gotovo sva područja ljudske djelatnosti — od materijalne proizvodnje do duhovnog stvaralaštva. Nadalje, s obzirom na teritorijalne okvire u kojima se kreću historiografski doprinosi referenata pod-

jedno nalazimo prikaze središnjih zbivanja u Monarhiji (vezanih uz Beč, užu Austriju ili tzv. nasljedne zemlje) i osvrte na povijesni razvoj ostalih teritorijalnih sastavnica složene habsburške državne tvorevine.

U kraćem predgovoru izdavača zbornika (str. 11) s pravom se posebno podvlači kako njegov sadržaj suštinski obilježava postignuta interdisciplinarnost znanstvenoistraživačke tematike; osim toga, izdavači ističu da su u zborniku — uz studije zasnovane na tradicionalnom pojmu ukupnosti Monarhije — podjedno prisutna razmatranja razvojnih tokova u sklopu različitih nacionalnih ili regionalnih cjelina.

U svojoj uvodnoj riječi na međunarodnom simpoziju u Beču 20. X. 1980. ocrtala je ministar H. FIRNBERG povijesnu ulogu vladarskih ličnosti Marije Terezije i Josipa II kao predstavnika inicijalnog razdoblja u tokovima modernizacije društva na prostoru Habsburške Monarhije. Objašnjavajući stoga podjedno znanstveni i društvenopolitički smisao svestranog osvjetljavanja terezijansko-jozefinske epohe s gledišta razvoja suvremenoga svijeta, pritom je napose istaknula:

»To doba — kojemu je nauka dodijelila etiketu 'prosvjetiteljstva' i 'prosvijećenog apsolutizma' — bilo je za čitavu Evropu prijelomno doba, vrijeme kriznog prijelaza od agrarno-feudalnoga ka građanskom i industrijskom društvu, od apsolutizma ka pravnoj državi i državi blagostanja. Za takvih vremena stari oblici i strukture u društvu, privredi, politici, u kulturnom i duhovnom životu bivaju odstranjeni, istisnuti i nadomješteni, ili pak tek površinski preslojeni novima. Ovo čini doba Marije Terezije i Josipa II toliko zanimljivim za historičara, ali ne samo za historičara. Kao suvremenici možemo u toj epohi u obrisima prepoznati početke onoga svijeta u kojem i mi sami stojimo, konture problematike modernoga društva« (str. 16).

Dakako, takav pristup povijesnim zbivanjima tokom druge polovine 18. st. na tlu srednjoistočne Evrope (tj. u zemljama pod habsburškom vladavinom, ili u njihovom susjedstvu) nije prisutan u cjelini znanstvenoistraživačkih rezultata što su bili prezentirani na simpoziju i potom publicirani u zborniku. Kod pojedinih referata prevladava još tradicionalna obrada različitih povijesnih fenomena ovoga vremena na prostoru Habsburške Monarhije samo kao sastavnice izdvojenog razdoblja vladavine Marije Terezije ili Josipa II. Kod većeg broja priloga očituje se ipak shvaćanje epohe prosvjetiteljstva i prosvijećenog apsolutizma kao jedno u nizu susljednih razdoblja društvenopovijesnog razvoja, pa se u tom sklopu zasebno razmatraju raznovrsni fenomeni iz oblasti gospodarskih ili pravnih odnosa, iz kulturnoga života itd.; važno je naglasiti kako se pritom pretežno uočava temeljno reformno obilježje terezijansko-jozefinskoga doba.

Zato ću se najprije sažeto osvrnuti na onaj prevladavajući dio priloga edicije »Austrija u prosvjetiteljskoj Evropi«, koji — s obzirom na pristup njihovih autora — prvenstveno žele pružiti vrijedan doprinos boljem upoznavanju života, položaja ili djelatnosti raznih slojeva stanovništva na prostoru Habsburške Monarhije s gledišta širenja prosvjetiteljskih ideja i provođenja reformnih zahvata prosvijećenog apsolutizma.

2.

Valja odmah primijetiti, kako se ograničenost interesa referenata na zbivanja u habsburškoj metropoli izrazito očituje kod nekoliko tekstova iz različitih oblasti *umjetničkoga života*. Tu je napose riječ o teatarskoj djelatnosti na tlu terezijanskog i jozefinskog Beča (kazalište, glazba, ples, književnost). Od šireg je značenja rad koji je pripremila K. GARAS o pojavi historizma u likovnoj umjetnosti Austrije i Ugarske, te o njegovim idejnim ili socijalnim osnovama (str. 623—636); zaseban prilog P. PREISSA govori o slikarstvu na području Češke (str. 637—651).

No, utjecaj prosvjetiteljskih duhovnih usmjerenja izravno je bio prisutan na ukupnom prostoru Monarhije prvenstveno putem reformnih zahvata u oblasti *obrazovanja*. O terezijansko-jozefinskim reformama visokoškolske i naučne djelatnosti daje N. HAMMERSTEIN okvirni pregled (str. 787—812); J. RUWET razmatra prilike na sveučilištu Löwen/Louvain u habsburškoj Nizozemskoj (str. 813—846), a S. K. KOSTIĆ razvitak kulturno-prosvjetnog života kod Srba u doba Marije Terezije (str. 847—866).

Reformna obilježja povijesnih zbivanja u zemljama srednjoistočne Evrope pod terezijanskim i jozefinskim sustavom vladavine naročito su predmet historiografske analize kod one skupine referata što su bili prezentirani i potom publicirani u sklopu sekcije »Privreda i društvo«. Pažnju više znanstvenika privukli su reformni zahvati u oblasti *agrarnih odnosa*, kojima središnji državni faktori utječu na ekonomsko-socijalni položaj podložnoga seljaštva i nastoje potaknuti modernizaciju poljoprivredne proizvodnje na seljačkim gospodarstvima ili vlastelinskim veleposjedima. O takvim nastojanjima pripremio je prilog za područje austrijskih pokrajina H. FEIGL (str. 45—66), za Češku J. KOČI (str. 121—138), a za Galiciju J. BUSZKO (str. 67—86), zatim za užu Ugarsku I. WELLMANN (str. 87—120) te za Banat pod jozefinskom upravom A. HEGEDŰS (str. 139—152).

Međutim, dok je tematika/problematika agrarne privrede i ruralnog stanovništva tako dobila odgovarajuće mjesto u cjelini društvenopovijesnih kretanja — razvojni tokovi na raznovrsnim poljima *izvanagrarne djelatnosti* i promjene socijalno-ekonomskih odnosa na tlu *urbanih naselja* ostali su tek na margini interesa. Utjecaj merkantilističke ili postmerkantilističke ekonomske politike Monarhije na ulogu trgovinskog prometa i trgovačkog poduzetništva prikazan je samo u pogledu međuodnosa podunavskog sa balkanskim prostorom, u radovima V. PASKALEVE (str. 153—166) i S. PANOVE (str. 167—172); jednako tako, oblikovanje manufakturno-protoidustrijskog poduzetništva ocrtano je samo s obzirom na područje Češke, u prilogu koji daje A. KLÍMA (str. 173—196).

Stoga znatnu prazninu u cjelini simpozija i zbornika tvori izostanak temeljnog, svestranog i produbljenog znanstvenog osvjetljavanja sudbine raznih građansko-kapitalističkih slojeva, kao novih društvenih činilaca u epohi inicijalnih modernizacijskih reformi. Nedostatak odgovarajućih priloga o povijesnoj ulozi *građanstva* tek je djelomično mogao biti nadoknađen zanimljivim doprinosom G. DŮRIEGLA (str. 305—318) pod naslovom »Beč — rez-

dencijalni grad u prijelazu od plemićke metropole ka građanskom urbanitetu«. Na to je upozorila također H. Firnberg u navedenoj svojoj uvodnoj riječi prilikom otvaranja simpozija: »Već jedan pogled na program može ipak pokazati kako teme od najveće važnosti, kao npr. uspon građanstva, nisu zasad zahvaćene u punom opsegu« (str. 17).

Veća pažnja usmjerena je, međutim, prema ulozi državnih vlasti na polju ekonomsko-socijalnih odnosa. Tako se u tekstovima više autora razmatra utjecaj javne uprave na socijalno stanje i životne uvjete stanovništva; o tome govore za područje Austrije i napose grada Beča prilozi R. SANDGRUBERA (str. 251—264), H. STEKLA (str. 291—304) i R. BAUERA (str. 319—334), a za područje Ugarske prilog koji je pripremio I. N. KISS (str. 265—290). Nadalje, opsežnom i iscrpno dokumentiranom studijom G. OTRUBE (str. 197—250) zasebno je osvijetljeno kretanje državnih financija pod Marijom Terezijom i Josipom II.

Ova nas tematika/problematika već vodi ka skupini referata što su izneseni i objavljeni u sklopu sekcije »Država i pravo«. Terezijanski i jozefinski sustav vladavine svojim su reformnim nastojanjima snažno zahvatili (pored organizacije obrazovanja, te tradicionalnih agrarnih odnosa) također postojeći pravni poredak u Monarhiji. Okvirni pregled takvih promjena u oblasti zakonodavstva, uprave i sudstva sadržan je u doprinosima koje su pripremili H. LIEBEL-WECKOWICZ (str. 339—364) i G. KOCHER (str. 377—396).

Ipak, pritom je težište historiografske analize usmjereno uglavnom na postupno preoblikovanje institucionalne organizacije državne vlasti. Izneseni znanstveni rezultati tek u manjoj mjeri sa socijalnohistorijskoga gledišta upućuju na tokove geneze i na obilježja funkcioniranja raznih slojeva činovništva, koje — kao stručna inteligencija u sklopu javne uprave — tvori važan društveni faktor u provođenju inicijalnih modernizacijskih reformi. Nešto više pažnje obraćeno je samo nekim vodećim ličnostima u sastavu terezijanskog i jozefinskog režima; tako npr. F. A. J. SZABO (str. 525—546) zasebno ocrtava ulogu kneza Kaunitza, dok E. GARMS-CORNIDES (str. 547—556) prikazuje činovničku karijeru grofa Firmiana.

Nekoliko priloga u ovoj sekciji posvećeno je razmatranju međuodnosa habsburške države ili habsburških vladara s vjerskom organizacijom i idejnim strujanjima u Katoličkoj crkvi te s papinstvom — što uključuje pitanje vjeroispovjednih i crkvenih reformi. Nadalje, niz referata obrađuje vanjsku politiku Monarhije u vrijeme Marije Terezije i Josipa II, te njezine idejno-političke osnove.

Upozorio sam dosad uglavnom na one rezultate historiografskih istraživanja povijesnih fenomena ili procesa u zemljama pod habsburškom vlašću od sredine do potkraj 18. st., koji prvenstveno predstavljaju znanstveni doprinos bečkog simpozija i zbornika s gledišta boljeg, potpunijeg upoznavanja epohe prosvjetiteljstva i terezijansko-jozefinskih reformi prosvijećenog apsolutizma u Habsburškoj Monarhiji.

Međutim, već je uvodno istaknuto kako ova epoha ujedno nosi bitnu značajku inicijalnog razdoblja u tokovima modernizacije društva na tlu srednjoistočne Evrope, pa njezinu bitnu odrednicu stoga tvore nastojanja oko

postupnog prijelaza iz tradicionalnih feudalnih (kasnofeudalnih) odnosa ka novom građansko-kapitalističkom poretku. Valja pritom naglasiti da se u svim prijelaznim razdobljima između dvaju globalnih društvenih sistema provođenje početnih zahvata u pravcu modernizacije nužno ostvaruje uz pomoć države — što znači: putem odgovarajućeg etatističkog sustava; na razmeđu feudalnog (kasnofeudalnog) i buržoaskog poretka kao takav sustav javlja se pretežno apsolutna monarhija, u svojim raznovrsnim morfološkim/funkcionalnim varijantama. Dosljedno tome, znanstvenoistraživački pristup razvojnim fenomenima ili procesima na prostoru Habsburške Monarhije u doba Marije Terezije i Josipa II također se s društvenopovijesnoga gledišta nužno mora zasnivati na kritičkoj ocjeni funkcioniranja terezijanske i jozefinske vladavine kao etatističkog sustava prijelaznog razdoblja.

U tu svrhu pružaju nam zanimljive i vrijedne podatke djelomično također oni referati s bečkog simpozija što sam ih već spomenuo u prethodnom pregledu. Ipak, pri razmatranju povijesne uloge vladavine Marije Terezije i Josipa II u tokovima modernizacije društva od temeljnog je značenja napose daljnjih desetak znanstvenih priloga iz zbornika »Austrija u prosvjetiteljskoj Evropi«, na koje ću se u nastavku detaljnije osvrnuti.

Habsburški prosvijećeni (reformni) apsolutizam kao etatistički sustav

1.

Pristupajući kritičkom ispitivanju terezijanskog i jozefinskog režima s gledišta njihovog funkcioniranja kao etatističkog sustava prijelaznog razdoblja u tokovima modernizacije društva na prostoru srednjoistočne Evrope, potrebno je da najprije ukratko objasnim teorijsko-metodološke osnove takvog pristupa. Ovo prvenstveno uključuje temeljnu konceptualizaciju ukupnog društvenopovijesnog razvoja kao postupnog ali stalnog napretka složene cjeline *modernizacijskih procesa*, a zatim napose konceptualizaciju *etatističkog sustava* kao nužnog instrumenta napretka u prijelaznim razdobljima između dviju globalnih društvenopovijesnih razvojnih etapa (tj. na razmeđu dvaju društvenih sistema).

Šire razmatranje navedenih teorijsko-metodoloških pitanja sadržano je već u mojem radu: I. KARAMAN, »Prijelaz ili modernizacija — Društvenohistorijski procesi modernizacije i problemi prijelaznih razdoblja« (»Naše teme« 4—5, Zagreb 1984, str. 655—676). Zato ću ovdje samo upozoriti na bitne crte predloženog konceptualnog pristupa.

Društvenopovijesni procesi modernizacije zasnivaju se u razvoju ljudske zajednice na postupnom ali stalnom napretku čovjekove svjesne/znanstvene spoznaje sredine u kojoj postoji i djeluje: izvornog svijeta prirode i vlastitog svijeta društva. Tokovi takve scijentifikacije na svim poljima ljudskoga života i rada — od materijalne proizvodnje do duhovnog stvaralaštva — ostvaruju se u ranijim etapama razvoja čovječanstva tek sporo, ograničeno i neusklađeno; zato ove etape (ili: društvene sisteme prvobitne zajednice i feudalizma)

označavamo kao tradicionalno društvo. Nagliji, opsežniji i usklađeniji napredak svih procesa modernizacije/scijentifikacije ljudskog života i rada zbiva se u okviru građansko-kapitalističkog društvenog sistema, pa stoga ovu etapu označavamo kao modernizirajuće društvo. No, konačni cilj svih modernizacijskih procesa bit će moguće postići tek u potpuno scijentificiranom društvenom sistemu socijalizma, kao etapi u kojoj se konačno konstituira moderno društvo.

Temeljno znanstveno otkriće Karla Marxa s obzirom na tokove povijesti čovječanstva predstavlja spoznaja da bitnu odrednicu cjelokupnog dosadašnjeg razvoja društvene zajednice ljudi tvori napredak na polju materijalne proizvodnje:

»U društvenoj proizvodnji svoga života ljudi stupaju u određene, nužne odnose, nezavisne od njihove volje, odnose proizvodnje, koji odgovaraju određenom stupnju razvitka njihovih materijalnih proizvodnih snaga. Cjelokupnost tih odnosa proizvodnje sačinjava ekonomsku strukturu društva, realnu osnovu, na kojoj se diže pravna i politička nadgradnja i kojoj odgovaraju određeni oblici društvene svijesti. Način proizvodnje materijalnog života uslovljava proces socijalnog, političkog i duhovnog života uopće.« (K. MARX, »Kritika političke ekonomije — predgovor i uvod«, Zagreb 1949, str. 8—9.)

Takva uloga upravo ove oblasti ljudskog djelovanja (tj. ekonomskog segmenta u sklopu društvenopovijesnog totaliteta) determinirana je čovjekovim porijeklom iz materijalnog svijeta prirode, uslijed čega njegova egzistencija — podjedno kao prirodno/materijalnog bića ili društvenog/duhovnog bića — nužno ovisi o trajnom zadovoljavanju materijalnih potreba putem osiguravanja (pribavljanja ili proizvodnje) odgovarajućih materijalnih dobara. Da bi mogli provoditi nužnu ekonomsku aktivnost u svrhu proizvodnje materijalnih dobara, ljudi stupaju u raznovrsne međusobne odnose i time oblikuju određenu socijalnu strukturu svoje društvene zajednice. Postupnim ali stalnim usavršavanjem ljudskih postupaka i sredstava u materijalnoj proizvodnji (putem napretka procesa scijentifikacije i tehnifikacije) dostižu se susljedne razvojne razine ekonomske djelatnosti; dosljedno tome, mijenjaju se također bitna morfološka i funkcionalna obilježja adekvatne socijalne strukture — smjenjuju se susljedni društveni sistemi.

U tradicionalnom društvu ovisio je razvoj materijalne proizvodnje uglavnom o širenju njezine prirodne (agrarne) sirovinske osnovice, što je napose zahtijevalo privođenje zemljišnih površina raznovrsnim kulturama. Stoga se kao nosilac privrednih kretanja javlja zemljoposjedničko plemstvo, koje tvori vodeći socijalni sloj pri oblikovanju društvenog sistema feudalizma.

Naprotiv, napredak ekonomske djelatnosti u modernizirajućem društvu zasniva se prvenstveno na širenju tehničke osnovice materijalne proizvodnje, što je izazivalo potrebu akumulacije investicijskoga kapitala za tehnifikaciju privrede. U funkciji nosioca takvih kretanja sada se javlja građansko industrijsko poduzetništvo (koje niče iz krila dotadašnjih neprivilegiranih slojeva staleške strukture), pa ono tvori bitni socijalni sloj pri oblikovanju kapitalističkoga društvenog sistema.

Naposljetku, postignuće krajnjih ciljeva procesa scijentifikacije ljudske aktivnosti na polju materijalne proizvodnje u modernom društvu uvjetovano je afirmacijom proizvodnog (tehnoškog) znanja kao temeljne odrednice prirednih kretanja. Upravo zato, razvojni tokovi konstituiranja scijentificiranog društvenog sistema socijalizma ujedno suštinski ovise o oblikovanju i utvrđivanju proizvodne (znanstvene/stručne) inteligencije — koja se rađa razvojnoum preobrazbom dotadašnje radničke klase — kao odlučujućeg činioca u socijalnoj strukturi modernoga društva.

Geneza svakog od navedenih ekonomskih i socijalnih faktora zbiva se u većoj ili manjoj mjeri još u okvirima starog poretka — predstavljajući najavu susljedne više razine povijesnog razvoja, na kojoj će ovi faktori postati jezgrom novoga društvenog sistema. No, postojeći opći uvjeti što ih stari poredak pruža za djelovanje novih socijalno-ekonomskih faktora omogućavaju i otkako samo njihovu inicijalnu pojavu; spomenuti opći uvjeti starog poretka ograničavaju njihovo širenje i jačanje, te sprečavaju njihov uspon prema odlučujućoj ulozi u cjelokupnom životu društvene zajednice. Upravo zato, da bi se otklonile takve smetnje, nužno se na razmeđu dvaju društvenih sistema javlja posrednička uloga države putem odgovarajućeg etastičkog sustava prijelaznog razdoblja:

»Premda je država uvijek pod pretežnim i snažnim utjecajem vodećih društvenih snaga (u funkciji osiguravanja njihovih ukupnih interesa), kao institucionalni organizam obuhvaća i brine ujedno o totalitetu svoje zajednice — uslijed čega može postići izvjestan pomak u odnosu na etablirana središta socijalne i ekonomske moći. Stoga u prijelaznim razdobljima, djelomično već uoči a osobito nakon političke smjene vlasti, pruža etastički sustav (bilo neposredno u svom okviru ili posredno svojom djelatnošću) nosiocima novog svijeta mogućnost afirmacije preko granica njihovog stvarno dosegnutog samostalnog udjela u društvenim kretanjima. Kao što je revolucija babica novog poretka, država mu je često potrebna u ulozi dadilje.« (I. KARAMAN, n. dj., str. 665.)

Povijesna praksa na tlu Evrope obuhvaća u opisanoj ulozi raznovrsne morfološke/funkcionalne varijante etastičkih sustava. Napuštanju feudalnih odnosa imao je poslužiti već kasnosrednjovjekovni državni centralizam, da bi zatim prijelaz ka građansko-kapitalističkom društvu u pojedinim evropskim zemljama ovisio o većoj ili manjoj prisutnosti progresivnih obilježja u djelovanju ranonovovjekovnog dvorskog apsolutizma i potom prosvijećenog apsolutizma: pri konačnom oblikovanju buržoaskoga poretka (nakon promjene političke vlasti) javlja se u istoj funkciji bonapartistički oblik vladavine. U prijelazu na scijentificirani društveni sistem socijalizma očitovao se dosad etastički sustav pretežno kao tip »države blagostanja« (tzv. etastički kapitalizam) ili kao tip »države realnog socijalizma« (tzv. etastički socijalizam).

Dakako, progresivno značenje svakoga konkretnog etastičkog sustava vladavine ovisi isključivo o njegovu adekvatnom funkcioniranju u povijesnoj praksi, sa svrhom da se osigura nužni opći uvjeti za oblikovanje, širenje i jačanje nosilaca novih, naprednijih ekonomsko-socijalnih odnosa u odgovarajućoj društvenoj zajednici: »Provođenje takve uloge državne organizacije u

rukama je državnih vrhova i činovništva (točnije: činovničke, stručne inteligencije) sve dotle dok oni ispunjavaju svoju funkciju u službi općih interesa.« (I. KARAMAN, na istom mjestu.) No, čim se neki etastički sustav vladavine zatvara u uži krug vlastitih interesa, nastupa njegova apsolutistička/diktatorska i birokratska/politokratska deformacija; u tom slučaju — bez obzira na veću ili manju progresivnost deklariranih ideoloških osnova — s gledišta društveno-povijesnog razvoja svaka takva vladavina nužno dobiva konzervativno i potom reakcionarno značenje.

2.

U skladu s navedenim, historiografsko razmatranje obilježja reformnih zahvata što su za vrijeme Marije Terezije ili Josipa II provođeni u sklopu habsburškog vladavinskog sustava, suštinski obuhvaća povijesne fenomene ili procese geneze, konstituiranja, funkcioniranja *etastičkog sustava prijelaznog razdoblja* (između feudalnog i građansko-kapitalističkog poretka) na tlu Monarhije. Zato je pri znanstvenom kritičkom ocjenjivanju povijesnog značenja terezijanskog i jozefinskog režima naročito potrebno utvrditi i osvijetliti njihov — u životnoj praksi ostvareni — funkcionalni doprinos napretku raznovrsnih tokova modernizacije društva, njihov utjecaj na preobrazbu općih društvenih uvjeta koji su bili nužni za uspon novih ekonomsko-socijalnih činilaca u zemljama srednjoistočne Evrope.

Osobita pažnja historiografa bila je već dosad usmjerena prema analizi *srodnosti ili razlika* između doba Marije Terezije (1740—1780) i doba Josipa II (1780—1790). U znanstvenim raspravama u sklopu bečkog simpozija i zbornika to se očituje kao pitanje »kontinuiteta i cezure« između povijesnih zbivanja u Monarhiji prije i nakon 1780, s obzirom na tadašnju smjenu ličnosti na habsburškom prijestolju. Treba ovdje naglasiti da složena tematika/problematika usporedne analize vladavine Marije Terezije i Josipa II sadrži u sebi dva zasebna ali usko povezana segmenta:

— pitanje o srodnosti ili razlikama u pogledu idejnih osnova i usmjerenja, na kojima se teorijski zasnivala njihova vladavina;

— pitanje o srodnosti ili razlikama u pogledu načina upravljanja državom, što su ga provodili u praksi svoje vladavine.

Spomenute idejne osnove i usmjerenja tvore važnu sastavnicu vladavine Marije Terezije i Josipa II na razini društvene teorije; prema relevantnoj znanstvenoj literaturi moguće je uglavnom zaključiti kako pretežu mišljenja da su prije i nakon 1780. u tom pogledu prisutne temeljne srodnosti.

Naime, tokom druge polovine 18. st. očituje se na prostoru srednjoistočne Evrope širenje i snažan utjecaj idejnih strujanja prosvjetiteljstva, oblikujući u zemljama Habsburške Monarhije specifični idejni sustav: jozefinizam. Premda se *jozefinistički idejni sustav* po svojem nazivu vezuje uz ličnost Josipa II — svojim suštinskim sadržajem predstavlja svjetonazorni sklop, koji stoga (kao povijesni fenomen na razini društvene teorije) daleko prelazi uži okvir kon-

kretno primjene u vladavinskoj praksi Josipa II (od 1765. ili 1780) i svojim početnim razvojnim tokovima podjedno obilježava ranije razdoblje vladavine Marije Terezije.

U tom smislu moglo bi se govoriti također o svojevrsnom idejnom sustavu terezijanizma, kao inicijalnoj fazi oblikovanja jozefinističkog svjetonazora od sredine 18. st. (pod utjecajem tadašnjih evropskih duhovnih strujanja). Pritom, dakako, *terezijanistički idejni sustav* iskazuje bitnu srodnost s razvijenim, zrelim jozefinizmom — ali u njemu ipak dolaze donekle naglašenije do izražaja i neki drugačiji pristupi modernizacijskim reformama postojećih društvenih odnosa na tlu Habsburške Monarhije.

Već je istaknuto kako terezijanizam i jozefinizam suštinski predstavljaju svjetonazorne sklopove, zbog čega u njihovom razvoju od sredine pa do potkraj 18. st. među tvorcima i nosiocima stvarno nalazimo širok krug vodećih misaonih i djelatnih ličnosti iz raznovrsnih socijalnih slojeva ili grupa. Dosljedno tome, kad se pri označavanju terezijanističkog ili jozefinističkog idejnog sustava upotrebljavaju osobna imena dvoje članova habsburške dinastije, onda to prvenstveno ima smisao kronološke odrednice (s obzirom na vrijeme njihove vladavine), dok tek djelomično iskazuje vrijednost konstitutivno-funkcionalne odrednice (s obzirom na njihov neposredni vlastiti djelatni udjel). Pri teorijskom oblikovanju terezijanističkog ili jozefinističkog svjetonazornog sklopa nesumnjivo su od znatne važnosti bila također osobna mišljenja Marije Terezije ili Josipa II; napose su u praktičnoj primjeni ovih idejnih sustava na teritoriju Monarhije od znatne važnosti bile odluke habsburških vladara, provođene putem središnjih državnih vlasti. Ali ipak, tokovi geneze, konstituiranja, funkcioniranja terezijanističko-jozefinističkog svjetonazora očituju se u drugoj polovini 18. st. ne samo u Beču, kao sjedištu monarha i središtu države, nego istodobno i više-manje samostalno (ponekad dapače u izravnoj protivnosti s bečkim središtem) u krilu tadašnjega društva na tlu mnogih zemalja ili pokrajina pod habsburškom vlašću.

Nasuprot utvrđenoj temeljnoj srodnosti terezijanističkog i jozefinističkog idejnog sustava, u historiografskoj literaturi općenito su uočene i ocrtane znatne razlike u funkcioniranju središnje državne uprave u Monarhiji pod Marijom Terezijom i pod Josipom II. Već spomenuti način upravljanja državom tvori bitnu sastavnicu njihove vladavine prvenstveno na razini društvene prakse, te je usko vezan uz obilježja ličnosti ovih monarha i njihovu djelatnu ulogu u vrijeme dok obavljaju takvu funkciju; stoga ćemo način upravljanja državom pod Marijom Terezijom (1740—1780) označiti kao *terezijanski sustav vladavine*, a pod Josipom II (1780—1790) kao *jozefinski sustav vladavine*. Budući da se potonji član habsburške dinastije već za života svoje majke od 1765. do 1780. nalazio na funkciji suvladara i tako imao različite mogućnosti utjecaja na praksu upravljanja državom, veća ili manja prisutnost značajki podjedno terezijanskog ili jozefinskog sustava vladavine u tom vremenu predmet je konkretne historiografske analize.

Dok su znanstvenici općenito suglasni da se u funkcioniranju ovih dvaju vladavinskih sustava očituju znatne razlike — stavovi istraživača veoma su podijeljeni s obzirom na utvrđivanje i osvjetljavanje temeljnih uzroka tih razlika: da li možda one proizlaze iz različitih osobnih, ljudskih karakteristika

dviju ličnosti na habsburškom prijestolju prije i nakon 1780, u kojoj mjeri se pritom radilo o pojavi i nastupu različitih unutrašnjih činilaca, ili je pak odlučujući bio utjecaj izmijenjenih vanjskih povijesnih okolnosti, itd. i t. sl.

Tematika/problematika srodnosti i razlika (ili: kontinuiteta i cezure) između društvenopovijesnih zbivanja u doba Marije Terezije i u doba Josipa II privlačila je još od njihovoga vremena pažnju mnogih naraštaja mislilaca i pisaca, teoretičara i praktičara. Uvid u najvažnije rezultate dosadašnjih znanstvenih istraživanja — podjedno s obzirom na terezijanistički i jozefinistički idejni sustav, kao i u pogledu terezijanskog i jozefinskog vladavinskog sustava — pruža već citirani bibliografski pregled u zborniku »Austrija u prosvjetiteljskoj Evropi« (str. 969—1064). Prilozi što su bili izneseni na bečkom simpoziju i potom objavljeni u zborniku također sadrže mnoga zanimljiva objašnjenja i moguće odgovore na ova pitanja, pa ih valja pobliže razmotriti s gledišta društvenopovijesne uloge vladavine Marije Terezije i Josipa II kao etatičkog sustava prijelaznog razdoblja.

3.

Sažetu ocjenu ukupnog znanstvenog doprinosa međunarodnog skupa u Beču (1980) dao je na završnom plenarnom zasjedanju Erich ZÖLLNER, u svojoj zaključnoj riječi »Plodovi i pogledi« (str. 961—968). Navodeći kako se tokom razmatranog razdoblja od 1740. do 1790. na tlu Habsburške Monarhije — unatoč ponekim zbivanjima što nose obilježja cezure — pretežno ipak očituju značajke kontinuiteta u povijesnom razvoju, Zöllner je, pritom naročito istaknuo važnost šireg društvenopovijesnog pristupa tematici/problematici jozefinizma.

Naime, u relevantnoj tradicionalnoj literaturi (zastupljenoj npr. konceptualnim shvaćanjima Eduarda Wintera i Ferdinanda Maassa) znanstveni interes bio je usmjeren prvenstveno prema duhovnim kretanjima na polju vjerskog i crkvenog života, gdje glavnu pažnju historiofafa privlače pitanja međuodnosa jozefinizma s katolicizmom — koja napose proizlaze iz vjerskih i crkvenih reformnih zahvata tokom vladavinske prakse Josipa II. Nasuprot tome, naglašava Zöllner, znanstvena istraživanja jozefinističkog svjetonazora ili njegove primjene u vladavinskoj praksi Marije Terezije i Josipa II, što su bila prezentirana na bečkom simpoziju, obuhvaćaju mnogo širi krug pitanja iz oblasti *socioekonomskih* i *sociokulturnih odnosa*; upravo takvim pristupom omogućava suvremena historiografija utvrđivanje, osvjetljavanje temeljnih značajki srodnosti i kontinuiteta u povijesnom razvoju epohe prosvijećenog (reformnog) apsolutizma na prostoru Monarhije.

U istom smislu ocjenjuje Grete KLINGENSTEIN smjenu ličnosti na habsburškom prijestolju 1780, u uvodnom osvrtu »Austrija i Evropa 1780.« (str. 19—28). Po mišljenju autorice, želja da se prate opća evropska idejna kretanja na razini društvene teorije i da se ostvari njihova primjena u zemljama srednjoistočne Evrope na razini društvene prakse podjedno je u bečkom središtu prisutna u doba terezijanske ili jozefinske vladavine. Ernst WANGERMANN također raspravlja »O pitanju kontinuiteta između terezijanskih i jo-

zefinskih reformi« (str. 943—954), upozoravajući u svojem vrlo preglednom tekstu na srodnost triju bitnih segmenata u sklopu kojih se tokom druge polovine 18. st. provode reformni zahvati u Monarhiji: *oblast agrarnih odnosa* — s ciljem da se zakonskim odredbama ukloni feudalna opterećenost podložnog seljaštva i uvede opća porezna obaveza; *oblast prosvjetnih odnosa* — u svrhu da se školstvo podržavi, te da se unaprijedi obrazovna djelatnost; *oblast vjeroispovjednih odnosa* — radi uspostave državnog utjecaja nad crkvenom organizacijom, te ujedno provođenja vjerske tolerancije.

Kako je upozorio E. Zöllner (u već citiranoj zaključnoj riječi), spomenuta reformna aktivnost dvoje habsburških vladara — kojom se nastojalo osloboditi seljaštvo i postići opći agrotehnički napredak, te podići opću obrazovanost — bila je usmjerena na osposobljavanje širih slojeva agrarnog/ruralnog stanovništva kao važnog sudionika u inicijalnim razvojnim tokovima modernizacijskih procesa industrijalizacije i urbanizacije zemlje.

Dakle, u pogledu kontinuitetnih značajki povijesnih zbivanja za vrijeme Marije Terezije i Josipa II znanstvenici su uglavnom složni u mišljenju da one proizlaze iz suštinske srodnosti idejnih poticaja na kojima se zasnivala praktična djelatnost prosvijećenog (reformnog) apsolutizma u Monarhiji. Naprotiv, u pogledu razlika što se pritom očituju između vladavine Marije Terezije i Josipa II — dajući smjenu na prijestolju 1780. ipak značajke svojevrsne cezure — mišljenja historioografa su veoma nepodudarna; to naročito vrijedi za pristupe istraživača utvrđivanju stvarnih uzroka iskazanih različitosti terezijanskog i jozefinskoga doba, gdje se njihova objašnjenja i obrazloženja kreću od osvrta na osobne karakteristike dvoje habsburških vladara pa do produbljenih analiza relevantnih društvenopovijesnih fenomena ili procesa.

Tako je npr. Ernst WANGERMAN u uvodnom referatu »Josip II — progres i reakcija« (str. 37—43) upozorio na težnje ovoga vladara za »konzekventnijim provođenjem« već započetih reformi u oblasti ekonomskih, socijalnih, kulturnih odnosa; no, autor ujedno upozorava kako se uslijed toga u Monarhiji znatno proširuje unutrašnje nezadovoljstvo i otpor protiv jozefinskog režima, zahvaćajući postupno do smrti Josipa II (1790) dapače pojedine slojeve/grupe kojima je — po njihovom društvenom položaju — pripadala uloga sudionika ili korisnika pri ostvarivanju modernizacijskih reformi. O unutrašnjim razlozima promjena što se očituju na prijelomu terezijanskog i jozefinskoga doba raspravlja također Helen LIEBEL-WECKOWICZ »U potrazi za novim autoritetom: raison d'état pri upravnim i pravnim reformama Marije Terezije i Josipa II« (str. 339—364); prema riječima ove autorice, dok je Marija Terezija uvažavala reformne inicijative »mlađeg naraštaja prosvijećenih birokrata« — njezin nasljednik težilo je k »intenzivnijoj centralizaciji uprave«.

Nadalje, Grete KLINGENSTEIN (u spomenutom prilogu, str. 19—28) ističe osobito radikalizaciju prosvjetiteljskog svjetonazora za vrijeme Josipa II, pri čemu »rigorizam« jozefinskog sustava vladavine u provođenju ideja tzv. kasnog prosvjetiteljstva tokom osamdesetih godina 18. st. prvenstveno razmatra kao posljedicu tadašnjega kritičnog zaoštravanja općih političkih prilika na evropskom kontinentu.

Premda su u navedenim historiografskim priložima doista ocrtana neka karakteristična obilježja što ih zapažamo s obzirom na način upravljanja

državom pod Josipom II, važan doprinos znanstvenom utvrđivanju i osvjetljavanju bitnih uzroka povijesne cezure — koju donosi smjena 1780. na habsburškoj prijestolju — predstavlja osobito tekst pok. Roberta A. KANNA »Napredak i tradicija« (str. 29–36). Ovaj autor također smatra da vladavina Marije Terezije ili Josipa II podjedno slijede razvoj evropskog prosvjetiteljstva, ali s različitim odnosom prema teoriji i prema praksi prosvjetiteljstva: »Nesumnjivo su među ljudima zaslužnima za terezijanske reforme bile prisutne takve ličnosti koje su se za prosvjetiteljstvo barem živo zanimale i dapače pretežno takve koje su za nj veoma zaslužne. No, unatoč tome u Austriji Marije Terezije reforma nije stopljena s ideologijom. Prosvjetiteljstvo i reforma ostaju do nastupa samovlade Josipa II u znatnoj mjeri usporednim kretanjima, što su se dakako međusobno mnogostruko oplodivala« (str. 29).

Drugim riječima, bitne značajke terezijanske vladavine proizlaze iz utemeljenosti u *prosvjetiteljskom reformnom djelovanju* na razini društvene prakse — dok se, naprotiv, u bitnim značajkama jozefinske vladavine očituje njegova temeljna usmjerenost prema *doktrinarnoj afirmaciji prosvjetiteljskog/jozefinističkog svjetonazora* na razini društvene teorije.

U svojoj analizi terezijanske reformne aktivnosti upozorava R. A. Kann osobito na važan udio tadašnjeg napretka katedralističkih nauka. Ekonomska politika prethodnika Marije Terezije uglavnom je još slijedila zasade klasičnog merkantilističkog učenja, što nije osiguravalo željeni uspjeh u naporima da se privredna moć Habsburške Monarhije približi razini dostignutoj u vodećim zapadnoevropskim zemljama. Tek je od sredine 18. st., prihvatom i primjenom novih fiziokratskih pogleda u oblasti privrednih — a naročito agroekonomskih — odnosa, *austrijski katedralizam* bio adekvatno osuvremenjen, tvoreći veoma važan segment terezijanističkog idejnog sustava (kao svojevrsne inicijalne faze u konstituiranju/funkcioniranju jozefinizma).

Upravo zbog toga središnji bečki faktori posvećuju pod Marijom Terezijom punu pažnju *ekonomsko-socijalnim prilikama* u različitim zemljama i pokrajinama habsburške države; pritom je terezijanski režim pri postupnom provođenju reformnih zahvata uvažavao raznovrsnost postojećih odnosa (što su kao životna stvarnost proizašli iz dotadašnjih uvjeta povijesnog razvoja pojedinih teritorijalnih sastavnica Monarhije) i ujedno nastojao uključiti u takvo djelovanje odgovarajuće domaće društvene snage (tj. reformno usmjerene ličnosti, grupe ili slojeve).

Naprotiv, doktrinarna usmjerenost vladavine Josipa II uvažavala je isključivo cjelokupnost habsburške državne tvorevine, kao jedinstveni teritorijalni okvir za vlastito djelovanje. Stoga se tokom osamdesetih godina 18. st. posebna pažnja obraća radikalnim reformama *političkih odnosa* u Monarhiji, zamišljenima sa svrhom jačanja uloge *centralizirane državne vlasti* u službi vladareva apsolutizma.

Budući da terezijanski ili jozefinski sustav vladavine podjedno nose opće značajke apsolutne monarhije, njihova se reformna aktivnost u duhu prosvjetiteljstva dakako podjedno prvenstveno provodi putem raznovrsnih institucija državne vlasti. Ipak se pritom očituju znatne razlike između shvaćanja Marije Terezije ili Josipa II o temeljnim načelima funkcioniranja države u

društvu, što je naročito reljefno ocrtano u referatu Wenera OGRISA »Između apsolutizma i pravne države« (str. 365—376).

Prema riječima ovog autora, u vlastitom pojmovanju države stajala je Marija Terezija posve čvrsto na tradicionalnom tlu »dinastičkog apsolutizma po Božjoj milosti«. Međutim, ovo tradicionalno načelo nije za nju značilo samo pravo na neograničenu moć vladara — nego ujedno i njegovu obavezu da takvu moć koristi za opće dobro, za sreću i blagodat svih podanika: »Tako je Marija Terezija već iz religijsko-teokratskog utemeljenja svoje vladavine došla do naglašavanja ideje općega blagostanja. Ali ova se ideja kod nje nije pretočila u fanatizam države i bila je veoma udaljena od pomisli na prisilno usrećivanje, što je potom toliko dalekosežno određivalo Josipovo političko djelovanje« (str. 368). Stoga je institucionaliziranoj državnoj vlasti pripadala samo *instrumentalna uloga* u ostvarivanju zadataka i postizanju ciljeva terezijanskog vladavinskog sustava.

Nasuprot tome, Josip II napušta tradicionalno načelo o vrhunaravnom porijeklu vladarskih prava/obaveza, te prihvaća suvremena učenja o utemeljenosti države u tzv. društvenom ugovoru — iz čega proizlazi poseban položaj monarha u društvu, njegova vlast/odgovornost samo u odnosu prema državi i njezinim podanicima. No, takva je doktrina otvarala također mogućnost izdvajanja i uzdizanja države kao isključive svrhe društvenopovijesnog razvoja, pri čemu monarh prividno preuzima funkciju »prvog službenika države« a institucionalizirana državna vlast nužno slijedi tokove vlastitog apsolutističko-birokratskog deformiranja. Upravo se tim putem pod utjecajem idejnih opredjeljenja Josipa II zbivaju osamdesetih godina 18. st. dalekosežne promjene značajki prosvijećenog (reformnog) apsolutizma na tlu Habsburške Monarhije, pa u jozefinskom sustavu vladavine modernizacijska reforma države — gubeći svoju dotadašnju instrumentalnu ulogu pri provođenju zadataka i ciljeva općeg društvenopovijesnog napretka — postaje *sama sebi svrhom*.

4.

Iz dosad navedenog vidljivo je da znanstvenoistraživački doprinosi bečkog simpozija i zbornika u znatnoj mjeri omogućavaju šire, reljefnije, produbljenije sagledavanje raznovrsnih fenomena ili procesa društvenopovijesnog razvoja na prostoru srednjoistočne Evrope u epohi prosvjetiteljstva i prosvijećenog apsolutizma. Time je ujedno pružena nužna osnova za kritičko razmatranje konstitutivnih/funkcionalnih značajki i obilježja vladavine Marije Terezije (1740—1780) ili Josipa II (1780—1790) s gledišta njihove povijesne uloge etatičkog sustava prijelaznog razdoblja, u tokovima modernizacije društva na tlu Habsburške Monarhije. Pritom takvo razmatranje obuhvaća također bitne odrednice terezijanističko-jozefinističkog svjetonazora, s obzirom na tematiku/problematiku idejne utemeljenosti terezijanskog ili jozefinskog vladavinskog sustava.

Kao što je već u svojoj (naprijed citiranoj) uvodnoj riječi na međunarodnom znanstvenom skupu u Beču naglasila H. Firnberg, doba Marije Terezije i Josipa II obuhvaća povijesna zbivanja putem kojih se u zemljama ili po-

krajinama habsburške državne tvorevine iniciraju tokovi modernizacijske preobrazbe dotadašnjih feudalnih/kasnofeudalnih odnosa u svrhu oblikovanja novog građansko-kapitalističkoga poretka. Za provođenje nužnih modernizacijskih zadataka (radi ostvarivanja bitnih modernizacijskih ciljeva), zastupnicima idejnih stremljenja u duhu novoga poretka i nosiocima djelotvorne primjene novog svjetonazora u društvenoj praksi bila je potrebna u tom prijelaznom razdoblju podrška postojeće državne vlasti — dakako, pod uvjetom postupne preobrazbe i same njezine institucionalne organizacije, porijeklom iz tradicionalnoga društva. Upravo iz toga proizlazi bitna uloga terezijanskog i jozefinskog prosvijećenog (reformnog) apsolutizma kao etatičkog sustava, koji je u sklopu raznih novih institucija javne vlasti morao omogućiti odgovarajuću djelatnost reformno opredijeljene činovničke stručne inteligencije.

Valja pritom istaknuti kako etatizam habsburških vladara za vrijeme druge polovine 18. st. u svojoj ekonomsko-socijalnoj politici još nije mogao biti suštinski usmjeren na neposredno, izravno širenje i jačanje kapitalističkog industrijskog poduzetništva (kao klasne jezgre novoga buržoaskog društva). Doista, već su tada — u inicijalnoj fazi prijelaznog razdoblja, tj. na početku protomodernizacije — prisutni tokovi geneze manufakturne/ranoindustrijske privredne djelatnosti. Međutim, u skladu s dostignutim stupnjem ekonomsko-socijalnog napretka općenito na evropskom prostoru, a napose pod utjecajem dotadašnjih konkretnih okolnosti povijesnoga razvoja zemalja srednjoistočne Evrope, očituju se ovdje u znatnijoj mjeri tokovi konstituiranja odgovarajućeg protoindustrijskog poduzetništva tek u kasnijoj fazi prijelaznog razdoblja (uglavnom od vremena napoleonskih ratova pa do revolucije 1848—1849).

Dosljedno tome, u inicijalnoj fazi prijelaznog razdoblja — kakvu predstavlja epoha terezijanske ili jozefinske vladavine — neposredni zadatak etatičkog sustava bio je da pruži nužnu podršku afirmaciji onih društvenih faktora koji su mogli osigurati postignuće prethodnih općih (ekonomskih, tehničkih, socijalnih) uvjeta za pokretanje modernizacijskih procesa industrijalizacije i urbanizacije. U toj ulozi javlja se pri prijelazu od feudalnih/kasnofeudalnih ka građansko-kapitalističkim odnosima prvenstveno interesna sprema dvaju viših društvenih slojeva: *merkantilno orijentiranog zemljoposjedničkog plemstva* i *veletrgovačke buržoazije*. Premda su po svojem porijeklu bili još vezani uz tradicionalni poredak, njihovi interesi usmjeravaju ih prema dalekosežnom transformiranju postojećih ekonomsko-socijalnih prilika.

Očigledno je, dakle, da se prosvijećeni apsolutizam u Habsburškoj Monarhiji od sredine pa do potkraj 18. st. u provođenju svojih modernizacijskih reformnih zahvata morao neizbježno oslanjati na mnoge važne faktore koji su proistekli iz sklopa dotadašnje tradicionalne strukture države ili raznovrsnih oblasti društva, ali su po svojem idejnom usmjerenju i praktičnoj aktivnosti u tadašnjim povijesnim okolnostima bili nosioci napretka. Stoga se (pri nastojanjima oko afirmacije prosvjetiteljskog/terezijanističko-jozefinističkog svjetonazora) ni politički odnos habsburškog etatizma prema svim postojećim tradicionalnim državnim ili društvenim strukturama nije smio doktrinarno zasnivati na njihovoj generalnoj i totalnoj negaciji; naprotiv, selektivnim postupcima bilo je potrebno podržati unutar tih struktura sve

ličnosti, grupe ili slojeve što su jednako težili preobrazbi zatečenih, naslijeđenih prilika, i time upravo njima omogućiti da se postupno u sve znatnijoj mjeri afirmiraju kao stvarni nosioci modernizacijske preobrazbe društva.

U svjetlu naprijed prikazanih znanstvenoistraživačkih rezultata može se nesumnjivo zaključiti da je terezijanski sustav vladavine po svojim značajkama i obilježjima u biti adekvatno odgovorio povijesnim izazovima svoje epohe: uvažavao je *društvenu stvarnost* sredine u kojoj djeluje, usmjeravao težište vlastite reformne aktivnosti prema *potrebama društvene prakse*, te omogućavao postupno širenje i jačanje samostalne reformne aktivnosti *novih društvenih snaga*.

Govoreći o osobnom utjecaju vladarice Marije Terezije na način upravljanja habsburškom državom, dao je npr. R. A. KANN slijedeću sažetu ocjenu: »Ona nije imala niti posebnu sklonost za eksperimente, niti je polagala posebna očekivanja u uspjeh osobnih inicijativa na osnovi simboličnih postupaka... No, carici je uspjelo — više preko socijalne negoli ekonomske dimenzije njezinih reformi — da ove istovremeno dublje ukotvi. Vjerovala je da će postupnim, ujednačenim koracima brže napredovati. Sve to, dakako, vrijedi uz znatne modifikacije i ne smije se shvatiti kao opravdanje raznih promašaja. Ali kad se razmisli kako su se najvažniji plodovi caričinih unutrašnjopolitičkih zahvata (trezvenih i svemu senzacionalnom stranih) othrvali reakciji što je kroz nekoliko desetljeća nakon njezine smrti dobila puni zamah — onda se mora uvidjeti da je njezin vladavinski sustav bio u visokoj mjeri uspješan« (str. 31).

Međutim, jozefinski sustav vladavine označava nesumnjivo nagli i snažni zaokret nosilaca etatizma (a napose samog vladara): od tadašnjeg širokog uvažavanja društvene stvarnosti na prostoru Habsburške Monarhije, prema *zatvaranju u užu krug vlastitih interesa i ciljeva*. To je veoma suzilo frontu sudionika u modernizacijskoj reformnoj djelatnosti i nužno vodilo k apsolutističko-birokratskoj deformaciji etatičkog sustava.

S tim u vezi ističe H. LIEBEL-WECKOWICZ u svom (naprijed citiranom) prilogu, govoreći o vladavini Josipa II: »On je težio reformi sistematičnijoj od svih ranijih pokušaja, ali ipak je njegov koncept reformnog programa — nužnog za racionalizaciju i modernizaciju države — daleko zaostajao za ciljevima što su ih bili postavili liberalni prosvjetitelji među njegovim činovništvom« (str. 340). U istom smislu, vrlo indikativno osvjetljava E. WANGERMANN (u navedenom uvodnom prilogu) pojavu otpora politici Josipa II od sredine osamdesetih godina 18. st. iz redova austrijskoga građanstva, osobito iz bečkoga kruga jozefinistički orijentiranih publicista: »Kritika upućena prema mnogim pojedinačnim ograncima politike Josipa II imala je jedan zajednički nazivnik i jednu zajedničku pretpostavku — uvjerenje da bi se reformni program kakav je jozefinski mogao svrsishodno i dosljedno provesti te trajno ukotviti samo uz odobravanje i aktivno sudjelovanje građana/državljana, čija dobrobit ionako tvori suštinski objekt programa« (str. 41).

Stoga se ujedno — kao što uvijek biva u takvim povijesnim situacijama — pod vladavinom Josipa II teškoće ili zastoji u ostvarivanju reformnih težnji na razini društvene prakse pokušavaju rekompenzirati *pojačanom doktri-*

narnom afirmacijom prosvjetiteljskog/jozefinističkog svjetonazora na ideološkoj razini društvene teorije.

Valja ovdje naglasiti da vladavina Josipa II tek otvara put apsolutističko-birokratskoj deformaciji dotad oblikovanog etatizma u Habsburškoj Monarhiji: u jozefinskom vladavinskom sustavu očuvan je ipak tokom osamdesetih godina 18. st. kontinuitet njegove idejne utemeljenosti u prosvjetiteljskom svjetonazoru, iz čega je slijedio također tadašnji kontinuitet načelne usmjerenosti reformnih zahvata. Ali, ubrzo potom (nakon nove smjene na prijestolju 1792) nastupa duboka i dalekosežna cezura u tokovima društvenopovijesnog razvoja na tlu Habsburške Monarhije. O tome kaže E. ZÖLLNER, u svojoj ocjeni bečkog simpozija: »Spomenute su ovdje godine 1780, 1790. i 1792: po mojem mišljenju posljednja (od navedenih godina) ponajviše nosi karakter cezure u Habsburškoj Monarhiji; jer, jedan apsolutistički režim postoji i nakon toga — ali on nije više prosvijećeni, nego konzervativni, reakcionarni« (str. 962).

5.

Prosvijećeni (reformni) apsolutizam Marije Terezije ili Josipa II svojim je djelovanjem u ulozi etatičkog sustava prijelaznog razdoblja utjecao tokom druge polovine 18. st. na društvenopovijesna kretanja u svim zemljama i pokrajinama Habsburške Monarhije. Stoga je ovdje sudbina modernizacijskih reformnih nastojanja u znatnoj mjeri ovisila o razvojnim tokovima habsburškog etatizma, o njegovim morfološkim/funkcionalnim značajkama i obilježjima; pritom su, dakako, naročitog odjeka imale prikazane bitne različitosti između terezijanskog ili jozefinskog sustava vladavine.

Snažan, dubok zaokret što ga u društvenoj praksi donosi već smjena na habsburškom prijestolju 1780. nepovoljno se odrazio u širenju otpora protiv načina upravljanja državom pod Josipom II, protiv političkog postupanja samoga monarha i općenito protiv nosilaca jozefinskoga režima. Iz prethodnog osvrta na historiografske rezultate koje sadrži zbornik »Austrija u prosvjetiteljskoj Evropi« vidljivo je kako se uslijed toga od sredine osamdesetih godina 18. st. u bečkoj metropoli i središnjim austrijskim pokrajinama dotadašnjoj fronti opozicije — iz redova konzervativnih/reakcionarnih zastupnika interesa tradicionalnoga društva — sve više priključuju i progresivni predstavnici nepriviligiranih građanskih ili pučkih slojeva austrijske (njemačke) narodne pripadnosti.

No, srodni fenomeni i procesi dolaze još jače do izražaja na tlu raznovrsnih zemalja ili pokrajina habsburške državne tvorevine u kojima su živjeli pripadnici brojnih ostalih naroda. S tim u vezi, upozoravajući na specifičnosti društvenopovijesnih izazova što ih je narodnosna/nacionalna struktura Habsburške Monarhije nametala ovdje prosvijećenom (reformnom) apsolutizmu, navodi G. KLINGENSTEIN u svom uvodnom referatu: »Monarhija je još bila ostala svojevrsnom složenom tvorevinom, što se od ostalih država Evrope izdvajala po mnogovrsnosti nacija, kultura i konfesija — dapače, tek je sada

ova mnogovrsnost doista spoznata. Svakako, kad je Marija Terezija preuzela nasljeđe svojeg oca, temelji na kojima je takva tvorevina podignuta bili su već iscrpljeni« (str. 24).

Pošto se povijesni ciljevi i zadaci građansko-kapitalističkoga društvenog sistema (kao modernizirajućeg društva) na optimalni način ostvaruju u sklopu nacionalnih zajednica i u teritorijalnom okviru nacionalnih država — habsburški prosvijećeni (reformni) apsolutizam mogao je svoju povijesnu ulogu etatičkog sustava prijelaznog razdoblja uspješno ispuniti samo pod uvjetom da pruži poticaj i podršku *samostalnoj afirmaciji progresivnih društvenih snaga* u sklopu svih narodnih/nacionalnih zajednica što su bile okupljene pod njegovom vlašću. Upravo na tom polju jasno se očituju bitne različitosti između doba Marije Terezije ili Josipa II, između terezijanskog ili jozefinskog sustava vladavine.

Među znanstvenoistraživačkim doprinosima iz bečkoga zbornika nalazimo također nekoliko vrlo zanimljivih i vrijednih priloga ovoj tematici/problematiči, pa će biti korisno na njih se sada posebno osvrnuti.

Od »vanjskih« teritorija koji su se u epohi prosvjetiteljstva našli pod žezlom habsburške dinastije — izvan prostorne cjelne srednjoistočne Evrope — veća pažnja obraćena je napose talijanskoj pokrajini Lombardiji, sa središtem u gradu Milanu. Pritom treba na prvom mjestu istaknuti tekst što ga je dao Franco VALSECCHI »Lombardijski reformni pokret i centralna vlast od Marije Terezije do Josipa II« (str. 483—490), sažeto akcentuirajući glavne rezultate svojih dugogodišnjih historiografskih istraživanja.

Prema prikazu autora, na tlu habsburške Lombardije reformni je pokret ponikao iz redova gradskog patricijata, koji — u konkretnim povijesnim prilikama ovog područja — predstavlja vodeći sloj tradicionalnoga društva; naime, mlađi naraštaj patricijske inteligencije prihvatio je suvremene ideje prosvjetiteljstva, s težnjom da modernizacijom javne uprave omogući i podrži napredak na polju ekonomsko-socijalnih odnosa u pokrajini.

U tim svojim nastojanjima lombardijski reformatori za vrijeme Marije Terezije uspješno *surađuju* s predstavnicima centralne vlasti u Milanu, na čelu s grofom Karlom Firmianom; o njegovoj službeničkoj karijeri pripremila je zaseban osvrt Elisabeth GARMS-CORNIDES (str. 547—556). Mnogi domaći pripadnici stručne — upravne, privredne, tehničke — inteligencije sudjeluju pri donošenju i provođenju reformnih zahvata u oblasti agrarnih odnosa ili na polju javnih financija (poreza). Dapače, njihov interes podjedno je usmjeren na moderniziranje institucija pokrajinske javne vlasti: premda to nužno vodi k ograničavanju, slabljenju autonomije patricijata — vodi također k jačanju uloge činovničke stručne inteligencije, kojoj se u znatnom broju oni sami priključuju.

Ali, nastupom vladavine Josipa II očituju se i u pokrajini Lombardiji dalekosežne promjene. O tome kaže F. VALSECCHI: »Primjena teorije u praksi provedena je pod njim sve strože; monarhijski apsolutizam bivao je sve netrpeljiviji što je više bio prosvjetiteljski. Suradnja s intelektualnom elitom — koja je ipak donekle smirivala i kočila nezadrživi marš od centralizma k apsolutizmu — ustupala je mjesto podređivanju; djelatni prostor za vlastitu

inicijativu sve je više sužavan, da bi se naposljetku pretočio u jednostavno izvršavanje odozgo pristiglih naloga. Iz toga je proizašlo rastuće nezadovoljstvo u redovima lombardijskih reformatora, nemirno i rebelsko duhovno stanje, koje prelazi u vatrenu polemiku, u otvorenu opoziciju« (str. 489). Progresivna domaća inteligencija stoga se *odvraća od Beča*, napušta uskoro okvire dotadašnjeg »lokalnog lombardijskog patriotizma« i upućuje svoje poglede prema novom, nacionalnom talijanskom patriotizmu.

Prikazana povijesna zbivanja odražavaju se reljefno također u tadašnjoj sudbini slobodnoga zidarstva na području austrijske Lombardije, o čemu govori zaseban referat Carla FRANCOVICHIA (str. 883—894). Iako u terezijansko doba ova organizacija nije bila javno odobrena od vlasti, njezini članovi sudjelovali su u reformnoj djelatnosti. Međutim, službeno priznanje slobodnoga zidarstva pod Josipom II imalo je prvenstveno za cilj da se ono posve podredi nadzoru i interesima države; zato na tlu Lombardije tada nastaje paralelna ilegalna loža — iz koje će zatim poteći pristaše pokreta talijanskih unitarnih jakobinaca.

Međuodnosu habsburškog prosvijećenog (reformnog) apsolutizma i reprezentativnih socijalno-političkih faktora u pojedinim zemljama srednjoistočne Evrope — izvan kruga središnjih pokrajina s prevladavajućim udjelom austrijskog/njemačkog stanovništva — posvećena su razmatranja što ih iznosi Jean BÉRENGER u referatu »Habsburška Monarhija kao staleška država: cezura i kontinuitet za vrijeme Marije Terezije, s posebnim obzirom na Ugarsku« (str. 437—445). Pritom je težište autorova interesa usmjereno prema usporednoj analizi povijesnog razvoja tradicionalne (staleške) institucionalne organizacije javne vlasti na području Češke ili uže Ugarske, da bi se osvijetlili bitni društvenopovijesni uzroci različitog uspjeha terezijanskih reformnih zahvata u navedenim teritorijalnim sastavnicama habsburške državne tvorevine.

U Češkoj je pod vladavinom Marije Terezije tradicionalna organizacija zemaljske uprave uglavnom slijedila sudbinu austrijskih/njemačkih pokrajina; dapače, putem tadašnjih reformi podređeno je područje Češke — zajedno sa spomenutim pokrajinama — novim centralnim institucijama u Beču, što su pod svoju nadležnost dobile teritorijalni sklop tzv. habsburških nasljednih zemalja. Međutim, razvojnim tokovima transformiranja postojećih institucija javne vlasti u terezijansko doba nije bio zahvaćen prostor uže Ugarske: napose je ovdje potpuno ostala nedirnuta staleška osnova županijskog uređenja, kao glavnog uporišta otpora protiv reformnih nastojanja habsburških vladara.

Prema mišljenju J. Bérengera, ocrtana povijesna zbivanja prvenstveno proizlaze iz bitnih različitosti u pogledu značajki i obilježja *strukture kasno-feudalnog društva* na tlu pojedinih habsburških zemalja; to se naročito odnosi na veću ili manju prisutnost širih slojeva nižeg i srednjeg plemstva, koji tada pretežno predstavljaju nosioce tradicionalnih oblika lokalne/regionalne javne uprave. Dok je npr. u Češkoj pod utjecajem konkretnih povijesnih okolnosti (tj. uslijed pritiska habsburškoga dvorskog apsolutizma) domaće niže i srednje zemljoposjedničko plemstvo već tokom 17. st. pretrpjelo posvećeniji rasap i gotovo nestalo kao relevantan socijalni sloj — u Ugarskoj je ono (nakon oslobođenja zemlje ispod turskoga gospodstva, potkraj 17.

st.) i nadalje zadržalo svoje značenje kao važan činilac u sastavu kasno-feudalnoga društva, kojemu su se u okviru staleškog županijskog uređenja pružale široke mogućnosti javnoga političkog djelovanja.

No, s tim u vezi valja ponovno istaknuti važnost produbijene, kritičke i diferencirane historiografske analize idejnih stavova ili djelatnih postupaka habsburškog prosvijećenog (reformnog) apsolutizma prema zatečenom, povijesno oblikovanom, stanju socijalno-političkih odnosa u pojedinim teritorijalnim sastavnicama Monarhije, sa strukturnim značajkama i obilježjima tradicionalnoga društva.

Nesumnjivo je da su različiti, brojni, utjecajni nosioci reakcionarnog ili konzervativnog otpora protiv inicijalnih razvojnih tokova modernizacije pod Marijom Terezijom i Josipom II često mogli kao čvrsta uporišta u svojoj političkoj borbi koristiti postojeće institucije pokrajinske ili zemaljske javne vlasti. Stoga je nuždan preduvjet za provođenje reformnih zahvata u duhu prosvjetiteljskog svjetonazora predstavljala odgovarajuća preobrazba upravno-političke organizacije, podjedno u središtu države kao i na tlu pojedinih zemalja ili pokrajina.

Samo takvom novom organizacijom mogli su habsburški vladari uspješno ostvarivati svoje reformne težnje, i to pružajući u sklopu *novih, moderniziranih institucija državne vlasti* priliku za okupljanje, širenje, jačanje *nove, reformno opredijeljene činovničke stručne inteligencije* — koja je bitni nosilac povijesne uloge etastičkog sustava na razini društvene prakse. Pritom je osnutak raznovrsnih centralnih ili regionalnih upravno-političkih tijela u konkretnim povijesnim okolnostima (tj. u habsburškoj državnoj tvorevini kao apsolutnoj monarhiji) uvijek nužno ovisio o odlukama i odredbama samoga vladara; međutim, za efikasno konstituiranje i funkcioniranje tih novih institucija državne vlasti od presudne je važnosti bilo osigurati u njima — u sastavu njihovoga činovništva — što šire, samostalnije, utjecajnije sudjelovanje istaknutih ličnosti iz kruga domaćih reformatora.

Terezijanski i jozefinski etatizam morao je na taj način odozgo/izvana poticati, podržavati afirmaciju onih relevantnih socijalnih faktora (ličnosti, grupa, slojeva) koji su u pojedinim zemljama ili pokrajinama ponikli iz tradicionalne strukture društva, ali su težili modernizacijskoj preobrazbi postojećih odnosa. Jer, politička aktivnost oko suzbijanja otpora iz redova zastupnika reakcionarnih ili konzervativnih interesa i napose oko adekvatnog transformiranja zatečenih zemaljskih/pokrajinskih socijalno-političkih institucija, mogla se najuspješnije provoditi iznutra — što znači: *s osloncem na domaće reformne snage*.

Dakako, prikazani način upravljanja habsburškom državom podrazumijevao je usku povezanost društvene teorije i prakse etastičkog sustava, te naročito uvažavanje povijesne stvarnosti na prostoru onih društvenih zajednica u čijoj sredini se težilo provesti modernizacijske reformne zahvate u duhu novoga svjetonazora. Kao što smo vidjeli iz znanstvenih doprinosa na stranicama zbornika »Austrija u prosvjetiteljskoj Evropi«, dok se u terezijanskom sustavu vladavine uglavnom očituje takav način upravljanja državom — jozefinski vladavinski sustav donosi bitan zaokret u suprotnom pravcu,

što nužno uzrokuje duboke i dalekosežne posljedice u razvojnim tokovima habsburškog prosvijećenog (reformnog) apsolutizma.

Potrebno je napomenuti kako među zemljama ili pokrajinama kojima je u programu/sadržaju bečkog simpozija i zbornika posvećena odgovarajuća pažnja, nisu bile obuhvaćene različite upravno-političke teritorijalne sastavnice hrvatskog prostora pod habsburškom vlašću. Međutim, povijesna zbivanja na tlu Banske Hrvatske za doba Marije Terezije i Josipa II pružaju izvanredno instruktivan uvid u dosad razmatrane bitne značajke i obilježja razvojnih tokova habsburškog etatizma u epohi prosvjetiteljstva tokom druge polovine 18. st.

Stoga će biti korisno da se ovdje — u svrhu komparativne analize — ukratko osvrnem i na sudbinu relevantnih reformnih nastojanja terezijanskog ili jozefinskog etatizma u Banskoj Hrvatskoj, služeći se pritom historiografskim rezultatima iz dvije moje (ranije publicirane) studije: Igor KARAMAN, »Djelatnost Trgovinsko-gospodarske komisije Hrvatskog kraljevskog vijeća, 1769—1779.« (»Historijski zbornik« XVII, Zagreb 1964, str. 183—212); Igor KARAMAN, »Komorski zemljišni posjed u Hrvatskoj i 'jakobinac' Josip Kralj« (»Radovi Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta« 3, Zagreb 1960, str. 1—31).

Prvi znatniji zahvati prosvijećenog (reformnog) apsolutizma javljaju se na prostoru sjeverne Hrvatske od pedesetih godina 18. st., da bi se potakla aktivnost oko preobrazbe preživjelih odnosa na svim poljima javnoga života. Zato je trebalo ukloniti dotadašnje vlastodršce iz redova nižeg i srednjeg plemstva — što su se u unutrašnjoj socijalno-političkoj organizaciji tradicionalnoga društva naročito uzdigli nakon sloma velikaškog roda Zrinskih (1670/1671) i potom neuspjeha grupe istaknutih svjetovnih ili crkvenih ličnosti u pokušajima oko obnove samostalnog razvoja Banske Hrvatske (nakon završetka ratova za oslobođenje Podunavlja ispod turske vlasti 1683—1699). Slabost, nesposobnost, štetnost nosilaca postojećeg poretka razotkrio je snažni seljački pokret 1755. na ovom području; stoga su uz podršku vladarice Marije Terezije oni uskoro smijenjeni s vodećih zemaljskih ili županijskih upravno-političkih funkcija, koje preuzimaju reformno usmjerene domaće ličnosti.

U svrhu opsežnijeg i djelotvornijeg provođenja modernizacijskih zahvata osnovana je napokon 1767. *nova zemaljska upravno-politička institucija* pod nazivom: Hrvatsko kraljevsko vijeće (Consilium Regium Croaticum), koje — sa sjedištem u Varaždinu i zatim u Zagrebu — funkcionira sve do 1779. Radu ovog Vijeća u duhu terezijanističko-jozefinističkog svjetonazora osobito je Nikola Škrlec dao jak pečat. Nažalost, premda je arhivska dokumentacija Vijeća očuvana i sređena, naša historiografija nije mu još obratila gotovo nikakvu pažnju. Osvijetljena je zasad samo djelatnost jedne zasebne Trgovinsko-gospodarske komisije u njegovu sastavu; ipak je već i to upozorilo na istaknuto značenje koje pripada ovom pokušaju da se u Banskoj Hrvatskoj (mimo ograničenja tradicionalnog staleškog poretka) oblikuju nužne institucije novog, etatističkog sustava koje bi u svom krilu pružile mogućnost afirmacije *domaće činovničke stručne inteligencije* u naporima oko modernizacije zemlje.

Prikazujući u svojoj radnji (1964) okolnosti pod kojima dolazi do osnutka Hrvatskoga kraljevskog vijeća, napose samo upozorio na odgovarajuće inicijative što ih tokom pedesetih-šezdesetih godina 18. st. kod vladarice ili centralnih bečkih foruma pokreću pojedine domaće ličnosti, te neki vanjski stručnjaci koji su tada bili angažirani u sjevernoj Hrvatskoj na poboljšanju trgovinskih i prometnih prilika. S tim u vezi, ocrtao sam ulogu terezijanskog vladavinskog sustava slijedećim riječima:

»Već iz razloga osiguranja stabilnijeg zaleđa glavnim trgovačkim putovima javljala se potreba za određenim reformnim zahvatima u privredni razvoj i jasno se može uočiti namjera da se oni provode bez obzira na otpor staleških organa. Problem se postavljao, čini se, na ovaj način: da li će ti zahvati biti vođeni mimoilazeći odgovarajuće domaće oblasti, bez učešća domaćih ljudi i isključivo u interesu općedržavnih ciljeva — ili će nužne i progresivne mjere provoditi grupa domaćih ličnosti sklonih reformnim idejama i tako spojiti općedržavna nastojanja s interesima užeg područja Banske Hrvatske.

Spomenuti podnesci ukazuju na postojanje takvog kruga ljudi među kojima će najistaknutije mjesto pripasti Nikoli Škrlecu. No, osim toga, prilika za pozitivnu suradnju s bečkim Dvorom pružila se upravo tada zbog njegova sukoba s ugarskim staležima, koji dolazi do izražaja osobito na saboru 1764/65. U nemogućnosti da savlada frontalni otpor plemstva protiv reformnih pokušaja na čitavom teritoriju ugarsko-hrvatske države, marijaterzijanski režim bio je sklon privlačenju vodećih ličnosti javnog života u Hrvatskoj i u tom cilju spreman da u određenoj mjeri pomogne privredni razvoj zemlje. Na tom temelju zasniva se djelatnost Hrv. kralj. vijeća i njegove Trgovinsko-gospodarske komisije od 1767. odn. 1769—1779.« (I. KARAMAN, »Djelatnost ...« n. dj., str. 188.)

Aktivnost reformnog Vijeća potrajala je samo desetak godina, jer je i ova ustanova pala žrtvom suprotnosti između terezijanske i jozefinske varijante prosvijećenog apsolutizma. Doktrinarna zasnovanost vladavine Josipa II potiče naročito tendencije radikalnog unificiranja krupnih teritorijalnih cjelina u granicama habsburške državne tvorevine — što je nužno *otuđivalo također načelne idejne istomišljenike* iz kruga unutrašnjih reformnih snaga. Zbog toga se npr. nakon ukidanja Hrvatskoga kraljevskog vijeća (s prenošenjem upravno-političkih nadležnosti na Ugarsko namjesničko vijeće) agilni sudionik u njegovu radu i nesumnjivo jedan od najistaknutijih hrvatskih jozefinista Nikola Škrlec privremeno povlači iz javnoga života, dok provođenje politike Josipa II preuzima ovdje 1785—1790. nametnuti kraljevski komesar na banskoujki. O tome sam u ranijoj studiji (1960) naglasio ovo:

»Nastupom Josipa II dolazi u izvjesnom smislu do preloma. Izvan sumnje je, da su glavni ciljevi novog vladara istovjetni s ranijim režimom. Ali sredstva, kojima se ide k njihovom ostvarenju su potpuno drukčija. Dok Marija Terezija nastoji postepenim, evolutivnim putem ostvariti postavljena načela i stoga pomaže samostalnu (u odnosu na Ugarsku) hrvatsku reformnu djelatnost, Josip II nalazi dovoljno snage za provođenje svojih ideja u samome sebi. On ne želi taktizirati, ugarske prilike treba radikalno i odmah izmijeniti, a u tom sklopu će automatski doći do promjene i u Hrvatskoj.

Mislimo, da upravo utjecaju takvih pogleda treba pripisivati i ukidanje Hrv. kralj. vijeća 1779, a vrhunac je postignut upravnom reformom 1785. kad se brišu stare državne granice i formiraju distrikti bez obzira na sve starije upravne sklopove. I nije stoga nelogično, da glavni eksponent Josipove vladavine u Hrvatskoj ne postaje tada intelektualno nesumnjivo najjači *hrvatski jozefinist* Nikola Škrlec, već Franjo Balaša, koji je ipak samo *jozefinist u Hrvatskoj.*« (I. KARAMAN, »Komorski ...« n. dj., str. 22.)

Doktrinarnost vladavine Josipa II otuđivala je od bečkoga Dvora i ostalih centralnih faktora habsburškog prosvijećenog apsolutizma sve unutrašnje reformne snage na ukupnom ugarsko-hrvatskom prostoru. To se u punoj mjeri očituje već tokom prvih nekoliko godina postjozefinskog doba (nakon smrti Josipa II 1790), a naročito od nastupa reakcionarne francisjevske vladavine (nakon ponovne smjene na prijestolju 1792). Na znamenitom zajedničkom Saboru 1790/1792. izrađen je opsežan *samostalni reformni program* razvoja šire Ugarske — da bi potom u sklopu tzv. urote ugarskih jakobinaca uslijedile i pripreme za *otvorenu političku borbu* protiv bečkog monarhijskog apsolutizma, koja je (do otkrivanja urote i krvavog zatiranja zavjerenika 1795) na idejnoj i praktičnoj razini u sebi uključivala također *revolucionarne elemente.*

Napomenut ću kako pri ovim zbivanjima postjozefinskoga doba podjedno sudjeluju reformno usmjereni krugovi iz Banske Hrvatske. Poznat je npr. izvanredan i opsežan udio Nikole Škrleca u formuliranju novih socijalno-političkih pogleda ugarskoga plemstva na spomenutom velikom Saboru 1790/1792, a pritom je naročito zapažen doprinos dao u raspravama o ekonomskim problemima šireg prostora Ugarske. Nadalje, u redovima pristaša jakobinske urote aktivno su prisutne također ličnosti s hrvatsko-slavonskog područja; među njima posebno se ističe komorski upravitelj podržavljenih erkvenih imanja Josip Kralj, koji je početkom 1795. svoje sudjelovanje u zavjeri platio i životom.

S tim u vezi, istaknuo sam nedavno u svojem prikazu uloge države i političke uprave u procesima modernizacije na hrvatskom prostoru napose ovo: »Premda se pod prikazanim okolnostima u sjevernoj Hrvatskoj potkraj 18. st. i u prvoj polovini 19. st. nisu mogle formirati središnje institucije modernijeg tipa, nije ipak ovdje posve izostala pojava aktivnih činilaca iz redova domaće činovničke inteligencije. Ali, oni su pogodne uvjete za svoj rad morali potražiti kod drugih upravnih struktura, izvan tradicionalno ugarsko-hrvatskog sustava banske i županijske vlasti: u sklopu komorske administracije na području civilne uže Hrvatske i Slavonije, ili u krajiškoj administraciji na području hrvatsko-slavonske Vojne krajine.« (I. KARAMAN, »Razvojne karakteristike visokoga činovništva u građanskoj Hrvatskoj do prvog svjetskog rata«, zbornik Kulturno-historijskog međunarodnog simpozija Mengersdorf/Austrija 1984. — u tisku)

Iz prethodnih razmatranja očigledno proizlaze bitne srodnosti povijesnih fenomena ili procesa epohe prosvijećenog (reformnog) apsolutizma, koje smo — prema raspoloživim historiografskim rezultatima — mogli utvrditi i osvijetliti na tlu različitih teritorijalnih sastavnica Habsburške Monarhije (u Beču i

austrijskim/njemačkim pokrajinama, u pokrajini Lombardiji, u Ugarskoj i Banskoj Hrvatskoj) od sredine pa do potkraj 18. st. Ovo vrijedi prvenstveno s obzirom na razvojne tokove habsburškog etatizma, te odnosa centralnih faktora Monarhije pod vladavinom Marije Terezije i Josipa II prema unutrašnjim reformnim snagama u pojedinim habsburškim zemljama ili pokrajinama.

Terezijanski sustav vladavine pružao je uglavnom dovoljno široke mogućnosti za konstituiranje, funkcioniranje i afirmiranje relevantnih nosilaca reformnih težnji u različitim tradicionalnim društvenim sredinama, pa su oni stoga habsburški etatizam i teritorijalni sklop habsburške države još uvijek — u skladu s ocrtanim značajkama i obilježjima načina upravljanja državom pod Marijom Terezijom — prihvaćali kao *pogodan okvir* za postupno ostvarivanje željenog modernizacijskog napretka vlastite (narodne/nacionalne) zajednice.

Međutim, zaokret koji donosi jozefinski sustav vladavine — uslijed posve drugačijih značajki i obilježja načina upravljanja državom pod Josipom II — nužno od unutrašnjih reformnih snaga na tlu pojedinih zemalja ili pokrajina zahtijeva *temeljito preispitivanje* uloge habsburškog prosvijećenog (reformnog) apsolutizma kao odgovarajućeg etatističkog sustava prijelaznog razdoblja. U tim preispitivanjima pretežno se oblikuju njihova nova društveno-politička opredjeljenja, koja ih postupno dovode u sve otvoreniji sukob s centralnim faktorima Habsburške Monarhije — dapače, ponegdje uz jasno izražene težnje ka probijanju postojećeg državnog okvira, pri čemu se (pod utjecajem revolucionarnih zbivanja u Francuskoj, te općenito na evropskom prostoru potkraj 18. st.) poseže i za primjenom revolucionarnih metoda političke borbe.

6.

Epoha prosvjetiteljstva i prosvijećenog (reformnog) apsolutizma na prostoru habsburške državne tvorevine inicira prijelaz od postojećeg feudalnog /kasnofeudalnog tradicionalnoga društva, ka postupnom oblikovanju modernizirajućega građansko-kapitalističkog poretka u okviru novih nacionalnih zajednica. Stoga se ovdje tokom druge polovine 18. st. u krilu pripadnika različitih narodnih (etničkih) skupina podjedno javljaju inicijalni povijesni fenomeni ili procesi geneze nacionalne svijesti, putem konstituiranja i funkcioniranja relevantnih nacionalnih idejnih sustava (nacionalnih ideologija). Ova tematika/problematika također je sadržana u znanstvenoistraživačkim doprinosima bečkog simpozija i zbornika, pa će se osvrnuti na dva napose instruktivna priloga.

Referat Edith ROSENSTRAUCH-KÖNIGSBERG »Prvi koraci na putu k austrijskoj nacionalnoj svijesti« (str. 895—918) prikazuje dokumentiranim historiografskim pregledom kada se i gdje se za terezijansko-jozefinskoga doba u javnome životu upotrebljavalo različito nazivlje što proizlazi iz pojma Austrije. No, autorica je pritom uglavnom sklona da svaku zabilježenu pri-

mjenu pojma/izraza *austrijanstva* općenito interpretira s gledišta geneze moderne austrijske nacionalne ideje, nacionalne svijesti. Zato valja s tim u vezi napomenuti ovo: svaki idejni sustav austrijanstva koji teži u sebi obuhvatiti cjelokupnost Monarhije — pa stoga prelazi okvire austrijske/njemačke društvene zajednice na prostoru srednjoistočne Evrope — time gubi karakter nacionalne ideologije, te nužno predstavlja (tada i kasnije, sve do raspada Monarhije 1918) isključivo *habsburški »dinastički patriotizam«*.

Vrlo zanimljiv i vrijedan znanstveni prilog dao je Dejan MEDAKOVIĆ pod naslovom »Historijska svijest kod Srba za doba carice Marije Terezije« (str. 867—882); u njemu se upozorava na prisutnost svijesti o zajedničkom povijesnom nasljeđu među pripadnicima srpskog naroda, osobito s obzirom na relevantnu književnu ili likovnu djelatnost istaknutih ličnosti iz redova svjetovne i crkvene misaone elite srpskih društvenih zajednica u krajevima pod habsburškom vlašću.

U tekstu D. Medakovića naročitu pažnju privlači upozorenje na primjenu — od strane srpskih stvaralaca epohe prosvjetiteljstva — historijskog pojma/izraza *ilirstva*, koji općenito na jugoslavenskom prostoru tvori važnu sastavnicu pri oblikovanju nacionalnih idejnih sustava (nacionalnih ideologija) i u razvoju nacionalne svijesti.

Iz autorove historiografske analize može se uočiti kako je u tadašnjim inicijalnim tokovima preobrazbe tradicionalne srpske narodne (etničke) zajednice u modernu srpsku naciju, primjena pojma/izraza *ilirstva* na ideološkoj razini imala kod Srba dvovrсно značenje:

— Prvo, u funkciji *srpske nacionalne misli*, s ciljem društvenog i državnog (teritorijalnog) objedinjavanja svih pripadnika srpskog naroda; no, pritom se često ne uvažava društvenopovijesna stvarnost na različitim područjima njihovoga naseljavanja, iz čega potom proizlazi deformativni razvoj velikosrpske nacionalne ideologije.

— Drugo, u funkciji *jugoslavenske/južnoslavenske nacionalne misli*, s ciljem društvenog i državnog (teritorijalnog) okupljanja pretežnoga dijela jugoslavenskih/južnoslavenskih naroda, uz odlučujući povijesni doprinos ovom okupljanju vodećih srpskih snaga; no, pritom se često stvarni jugoslavenski/južnoslavenski sadržaj takvog *ilirstva* zamjenjuje pretpostavkom o njegovom isključivo srpskom narodnom (etničkom) karakteru, iz čega potom proizlazi deformativni razvoj svesrpske nacionalne ideologije.

Referat D. Medakovića time napose upućuje na potrebu historiografskih komparativnih istraživanja u pogledu raznovrsnoga društvenopovijesnog sadržaja ideje *ilirstva* u razvojnim tokovima oblikovanja nacionalne svijesti kod jugoslavenskih naroda. Tako se npr. kod Hrvata — od doba turskih ratova (16—17. st.), pa sve do preporodnih gibanja (19. st.) — također na ideološkoj razini očituje dvovrсна primjena pojma/izraza *ilirstva*, i to s veoma srodnim morfološkim/funkcionalnim značajkama i obilježjima kao što je to bio slučaj kod Srba: prvo, u funkciji *hrvatskog nacionalnog objedinjavanja* (s deformativnim popratnim pojavama skretanja prema velikohrvatskoj ideologiji); te drugo, u funkciji *jugoslavenskog/južnoslavenskog nacionalnog okupljanja* uz

vodeću povijesnu ulogu hrvatskih snaga (s deformativnim popratnim pojavama skretanja prema svehrvatskoj ideologiji).

Upravo zato, u svakom historiografskom raspravljanju sudbine ideje ilirstva na slavenskom Jugu — kao što je to, primjerice, bio slučaj prilikom obilježavanja 150. godišnjice početka ilirskog pokreta u Hrvatskoj (1985) — nužno je putem produbljene, kritičke znanstvene analize utvrditi i osvijetliti stvarni, konkretni društvenopovijesni sadržaj pojma/izraza *ilirstva* tokom više stoljeća njegove primjene u preobražavanju tradicionalnih jugoslavenskih narodnih (etničkih) zajednica u moderne nacije.

Zaključna razmatranja

Nastupom Josipa II na habsburškom prijestolju 1780. počinje bitan zaokret u povijesnoj ulozi prosvijećenog (reformnog) apsolutizma na prostoru srednjoistočne Evrope; sve dublje razdvajanje jozefinske vladavinske prakse od — doktrinarno radikaliziranog — jozefinističkog svjetonazora tokom osamdesetih godina 18. st. otvara put dalekosežnoj apsolutističko-birokratskoj deformaciji habsburškog etatizma. Nakon dvogodišnje vladavine Leopolda II još u duhu dotadašnjih reformi, nova smjena na prijestolju 1792. donosi konačni prijelom: bitna je značajka franciscijskog režima (potkraj 18. st. i u prvim desetljećima 19. st.) reakcionarno ustrajanje na užim interesima habsburške dinastičke vladavine, kojima se potpuno podređuje ukupna djelatnost činovničke i vojničke stručne inteligencije u sklopu monarhijske institucionalne organizacije državne vlasti. Stoga bečki Dvor i institucije centralne državne vlasti tada više ne funkcioniraju kao adekvatni činioci etatističkog sustava prijelaznog razdoblja.

Daljnji razvoj inicijalnih modernizacijskih procesa kod različitih teritorijalnih sastavnica srednjoistočnog evropskog prostora prvenstveno je ovisio o samostalnom napretku onih vodećih slojeva domaćeg plemstva ili građanstva koji su težili prema reformnom postizanju preobrazbe dotadašnjih socijalno-ekonomskih odnosa. Interesna sprega veletrgovačke buržoazije s merkantilnim dijelom zemljoposjedničkog plemstva svojom je aktivnošću postupno osiguravala potrebne uvjete za oblikovanje građanskoga društva i kapitalističke privrede (a napose za ostvarivanje modernizacijskih procesa industrijalizacije i urbanizacije) na tlu pojedinih zemalja/pokrajina pod habsburškom vlašću.

Reakcionarna (apsolutističko-birokratska) deformacija habsburškog etatizma potrajala je do sredine 19. st., pa Monarhija time sve više gubi povijesni smisao i opravdanost — jer ne pruža pogodan okvir za društveni razvoj različitih narodnih/nacionalnih zajednica u svom sastavu. Zato se tokom burzoih zbivanja četrdesetosmaške revolucije u borbi naprednih snaga za promjenu političkoga poretka i uspostavu buržoaske vlasti dijelom iznose vrlo radikalni ciljevi: razbijanje ove dinastičke državne tvorevine, te oblikovanje na njezinim ruševinama novih, samostalnih nacionalnih država.

Premda je slomom revolucionarnih pokreta 1848—1849. bila očuvana cjelokupnost Habsburške Monarhije, ipak je dotadašnji konstitucionalni/nor-

mativni sustav (utemeljen na tradicionalnim feudalnim odnosima) morao biti uklonjen i umjesto njega postupno uspostavljen novi sustav koji pretežno nosi bitne značajke građansko-kapitalističkoga poretka. U tim okolnostima jačaju razvojni tokovi geneze, konstituiranja i funkcioniranja industrijskoga kapitalističkog poduzetništva iz redova srednje buržoazije. Podrška ovom socijalno-ekonomskom sloju — o kojem potom ovisi daljnji napredak raznovrsnih procesa modernizacije društva — predstavljala je bitan zadatak obnovljenog habsburškog etatizma od sredine 19. st., pa je sudbina industrijske buržoazije na ovom prostoru ujedno temeljni kriterij za ocjenu progresivne ili regresivne povijesne uloge tadašnje habsburške vladavine (do njezine propasti).

O tome sam — u već citiranom prilogu »Prijelaz ili modernizacija...« — istaknuo ovo: »U doba tzv. neoapsolutizma (pedesetih godina 19. st.) provedene su u Habsburškoj monarhiji pod neposrednim nadzorom vladara uglavnom samo najnužnije 'reformne odozgo', sa težnjom da se pri konstituiranju novog socijalno-političkog poretka u što većoj mjeri očuvaju interesi vodećih činilaca staroga režima. No, ubrzo se pokazalo kako nosioci tog etatističkog sustava (unatoč tome što se u redovima visokoga činovništva sada nalaze također istaknuti zastupnici građansko-kapitalističkih koncepcija) nisu sposobni sami osigurati efikasnu transformaciju odnosa na tlu habsburške državne tvorevine — bez izravnog sudjelovanja i suodlučivanja imućnih slojeva austronjemačke buržoazije iz zapadnoga dijela Monarhije. Uklanjanje neoapsolutističkog režima omogućilo je u šezdesetim i sedamdesetim godinama 19. st. širom Monarhije ubrzani napredak svih modernizacijskih tokova, osobito nakon što je 1867. tzv. austro-ugarskom nagodbom postignut kompromis o unutrašnjoj podjeli interesnih sfera između austronjemačkoga građanstva i mađarskog plemstva (pod brižnim okom monarha i dvora). Veliki financijski slom na bečkoj burzi 1873. kratkotrajno je i veoma korisno prodrmao ekonomske snage u zemlji, pročistivši privredni život od štetnog balasta previše zahuktale investicijske groznice. Sredinom sedamdesetih godina 19. st. stajale su podjednako Austrija i Ugarska pred alternativom: daljnji uspon progresivnijih buržoaskih slojeva u borbi za radikalniju modernizaciju, ili učvršćenje vlasti liberalno-konzervativnih snaga tradicionalnoga porijekla. Afirmacija ovih potonjih usporila je temeljitu transformaciju društva i odgodila je za dvadesetak godina, tj. do prijeloma stoljeća.« (I. KARAMAN, n. dj., str. 671.)

U djelovanju habsburškog etatističkog sustava pod vladavinom Franje Josipa I (1848—1916) nužno se s obzirom na opće značajke i obilježja zapažaju mnoge morfološke/funkcionalne srodnosti s habsburškim etatizmom prethodnoga stoljeća. Ali, oni se ipak bitno razlikuju po tome što su pred prosvijećenim (reformnim) apsolutizmom u doba Marije Terezije ili Josipa II stajali povijesni ciljevi i zadaci inicijalnog razdoblja modernizacije u sklopu tradicionalnih socijalno-političkih odnosa, dok je francijozefinska vladavina morala ostvarivati daljnje ciljeve i zadatke modernizacije društva nakon četrdeset-osmaške revolucije i u sklopu relevantnih temeljnih promjena socijalno-političkih odnosa. Zato se putem prosvijećenog (reformnog) apsolutizma postižu tek prethodni uvjeti za oblikovanje građanskoga društva ili kapitalističke

privrede, dok se putem etatičkog sustava francjozefinskoga doba neposredno uspostavlja novi poredak.

Budući da su do početka 20. st. uglavnom kod svih nacionalnih zajednica na prostoru srednjoistočne Evrope dovoljno ojačale odgovarajuće unutrašnje snage buržoaskoga društva — završena je bila ovdje povijesna uloga habsburške vladavine kao etatičkog sustava prijelaznog razdoblja (između feudalizma i kapitalizma), pa je i habsburška državna tvorevina uskoro definitivno odbačena u ropotarnicu povijesti.

* * *

Kao što se tokom 18 st. — u epohi prosvjetiteljstva — na tlu zemalja srednjoistočne Evrope (ali i na širem evropskom prostoru) očituju inicijalni povijesni fenomeni i procesi prijelaza od kasnofeudalnoga prema građansko-kapitalističkom društvu, pri čemu prosvijećeni (reformni) apsolutizam ima funkciju odgovarajućeg etatičkog sustava prijelaznog razdoblja — tako se tokom našeg stoljeća u globalnim razmjerima očituju inicijalni povijesni fenomeni i procesi prijelaza ka novom društvenom sistemu socijalizma, što se također nužno ostvaruje putem suvremenih etatičkih sustava prijelaznog razdoblja. Upravo otuda proizlazi izvanredna aktualnost, važnost i nužnost znanstvenoga istraživanja sudbine prosvjetiteljskog/terezijanističko-jozefinističkog svjetonazora i terezijanskog ili jozefinskog sustava vladavine, u svrhu kritičkoga komparativnoga sagledavanja bitnih značajki i obilježja društvenopovijesnih razvojnih tokova suvremenoga svijeta.

Dakako, uslijed drugačije razine dosegnutoga globalnoga razvoja u naše doba, prisutni su danas kod navedenih povijesnih fenomena i procesa novi politički ili socijalno-ekonomski činioci: to vrijedi podjedno s obzirom na one što imaju funkciju inicijalnih nosilaca/korisnika djelatnosti etatičkih sustava prijelaznog razdoblja, kao i na one kojima će nužno pripasti bitna uloga u konačnom oblikovanju scijentificiranoga socijalističkoga društva.

Zajednička je temeljna karakteristika svih etatizama da svoje ciljeve i zadatke ostvaruju putem odgovarajuće institucionalne organizacije državne ili javne vlasti u kojoj djeluje činovnička stručna inteligencija; no, spomenuto činovništvo (kao socijalni sloj) pritom predstavlja samo nuždan instrument, a determinirajuće značenje pri usmjeravanju svakog etatizma pripada vladajućim političkim činiocima. U prijelazu iz feudalnog prema buržoaskom društvu takvu je determinantu pretežno tvorila apsolutna monarhija — dok se u prijelazu ka socijalističkom društvu u ulozu takve determinante uglavnom javljaju *političke stranke/partije* (kao politokratski segment suvremenih društava).

Vidjeli smo u prethodnim razmatranjima o prosvijećenom (reformnom) apsolutizmu da etatički sustav koji djeluje u inicijalnim razvojnim tokovima prijelaza (tj. prije promjene dotadašnjeg socijalno-političkog poretka) može i mora pružiti podršku prvenstveno onim socijalno-ekonomskim činiocima što osiguravaju postignuće nužnih uvjeta za oblikovanje novih društvenih odnosa; naprotiv, etatički sustav koji djeluje u daljnjim razvojnim tokovima prijelaza (tj. nakon promjene dotadašnjeg socijalno-političkoga po-

retka) mora pružati podršku neposrednom konstituiranju i funkcioniranju onih socijalno-ekonomskih činilaca što su bitni nosioci novoga društvenog sistema. U tom smislu ocjenjivali smo, primjerice, efikasnost habsburškog etatizma do revolucije 1848—1849. napose prema doprinosu napretku interesne sprege veletrgovačkoga građanstva i merkantilnoga zemljoposjedničkog plemstva, a njegovu efikasnost nakon uspostave novoga konstitucionalnog/normativnog poretka (od sredine 19. st.) prema pozitivnom ili negativnom utjecaju na sudbinu industrijskog kapitalističkog poduzetništva iz redova srednje buržoazije.

U suvremenom svijetu, povijesna uloga onih socijalno-ekonomskih činilaca što mogu i moraju osigurati postignuće nužnih uvjeta za prijelaz ka novom socijalističkom društvu pripada prvenstveno *upravnoj (administrativnoj) i poslovnoj (komercijalnoj) stručnoj inteligenciji* u svim granama privredne djelatnosti, te srodnim stručnim krugovima (pretežno pravničke ili ekonomističke profesionalne usmjerenosti) na ostalim poljima javnoga života; ovi činioци tvore tehnokratski segment suvremenoga društva. Međutim, bitan nosilac razvojnih tokova konačnog oblikovanja novoga scijentificiranoga društvenog sistema socijalizma jest, dakako, *proizvodna (znanstvena/stručna) inteligencija* u privrednoj djelatnosti — kao temeljni i neposredni nosilac tehnološkog napretka, uz srodnu funkciju adekvatnih profesionalnih znanstvenih/stručnih krugova na ostalim poljima javnoga života.

Dosljedno tome, bitne značajke i obilježja suvremenih etatičkih sustava u globalnim razmjerima proizlaze iz različitih oblika međuodnosa navedenih *politokratskih i tehnokratskih činilaca*; po svojem porijeklu oni podjedno pripadaju vodećim slojevima kasnoga razdoblja građansko-kapitalističkoga poretka, ali su svojom aktivnošću — zbog vlastitih interesa — usmjereni također prema transformaciji zatečenih odnosa i daljnjem razvoju složenih procesa modernizacije. Efikasnost (progresivnost ili regresivnost) svakog pojednog etatizma u naše doba ovisi o njegovu doprinosu napretku *scijentističkih snaga*, koje se rađaju iz sredine raznovrsnih podvlašćenih radnih slojeva postojećega buržoaskoga poretka — kao determinirajuća jezgra u sazrijevanju novog socijalističkoga društva. Valja još napomenuti da se u tokovima reakcionarnoga deformiranja pojedinih današnjih etatizama pretežno očituju diktatorsko-politokratske karakteristike, uz dominantan udio vladajućih političkih činilaca i potiskivanje utjecaja tehnokratskih slojeva ili grupa.

Putem kritičkoga komparativnog znanstvenog istraživanja mogu se utvrditi i osvijetliti neke zajedničke opće karakteristike etatičkih sustava prijelaznog razdoblja podjedno u prošlosti ili sadašnjosti.

Pri historiografskoj analizi temeljnih općih pojava u razvoju svakog etatizma nužno je napose obratiti pažnju razlici između oblikovanja *idejnog (ideološkog) sustava* na razini društvene teorije (kao svjetonazornoga sklopa, na kojemu se odgovarajući etatizam zasniva) ili djelovanja *vladavinskog sustava* na razini društvene prakse (kao načina upravljanja državom, u primjeni relevantnog svjetonazora). Složeni međuodnos ovih dviju bitnih sastavnica svakog etatizma naročito se očituje u tokovima reakcionarnih (apsolutističko-birokratskih ili diktatorsko-politokratskih) deformacija: tada se u vladavinskoj praksi javljaju sve znatnija i sve dublja odstupanja od prokla-

miranoga svjetonazornoga sklopa, što se prividno nadoknađuje njegovom istodobnom doktrinarnom radikalizacijom na teorijskoj (ideološkoj) razini. U takvim slučajevima nosioci deformirajućeg etatizma postupno sve više djeluju isključivo u interesu trajnog očuvanja vlastite dominacije — zanemarujući pritom ostvarivanje relevantnih povijesnih ciljeva i zadataka, te potiskujući, gušeći one društvene snage koje su stvarni činioci povijesnog napretka. Bitne opće značajke i obilježja spomenutih pojava (što smo ih u prethodnim razmatranjima osvijetlili na primjeru povijesne sudbine nekadašnjega habsburškog etatizma) mogu se jasno uočiti također kod raznovrsnih etastičkih sustava suvremenoga svijeta.

Nadalje, jednako tako valja uvijek obratiti pažnju drugačijim društveno-povijesnim ciljevima i zadacima kod onih etastičkih sustava prijelaznog razdoblja što funkcioniraju u sklopu zatečenoga socijalno-političkog poretka ili kod onih što djeluju nakon promjene socijalno-političkoga poretka (bez obzira na to da li je takva promjena provedena u većoj/manjoj mjeri reformom ili revolucijom).

Dakako, pri znanstvenom istraživanju etastičkih sustava prijelaznog razdoblja mogu se također utvrditi odgovarajuće specifične karakteristike njihove geneze, konstituiranja, funkcioniranja u sklopu različitih društveno-povijesnih epoha. S gledišta relevantnih zbivanja u suvremenom svijetu vrijedilo bi, primjerice, osobito upozoriti na neke bitne drugačije značajke i obilježja etastičkih sustava tipa »države blagostanja« ili tipa »države realnog socijalizma«. No, ova tematika/problematika odvela bi nas već nešto podalje od neposrednog razmatranja povijesnih zbivanja epohe prosvjetiteljstva i povijesne uloge prosvijećenog (reformnog) apsolutizma.

Sagledavajući naposljetku u cjelini aktualnost, važnost i nužnost kritičkoga komparativnog znanstvenog istraživanja etastičkih sustava prijelaznog razdoblja u prošlosti ili sadašnjosti, može se zaključiti ovo:

Teorijsko-metodološki instrumentarij raznovrsnih suvremenih društvenih znanosti, što izrasta iz svestrane analize današnjih etatizama, nesumnjivo ujedno pruža izvanredno dragocjenu pomoć pri historiografskom osvjetljavanju srodnih povijesnih pojava u ranijim epohama društvenoga razvoja — kao što je npr. bio prosvijećeni (reformni) apsolutizam na tlu Habsburške Monarhije. S druge strane, *povijesno iskustvo* ljudske/društvene djelatnosti, koje proizlazi iz razvojnih tokova nekadašnjih etatizama, nesumnjivo pruža izvanredno dragocjenu osnovu za produbljenje uočavanje i razumijevanje u biti srodnih fenomena ili procesa našega doba u globalnim razmjerima.

Zusammenfassung

Der Aufgeklärte (Reform-) Absolutismus in der Habsburger Monarchie
als Staatsordnung der Übergangsperiode

Igor Karaman

Aus Anlaß des 200-jährigen Jubiläums des Habsburger Thronwechsels zwischen der Kaiserin Maria Theresia und ihrem Sohn Joseph II. hat man in Wien 1980 einen internationalen wissenschaftlichen Kongreß veranstaltet unter dem Titel »Herausforderung 1780: Kontinuität und Zäsur in Europa zur Zeit Maria Theresias und Josephs II.«. Die dafür vorbereiteten wertvollen Beiträge von über fünfzig hervorragenden Historikern aus Europa und Übersee wurden danach in zwei umfangreichen Bänden veröffentlicht.

Diese Publikation »Österreich im Europa der Aufklärung« (Wien 1985) wird hier von dem Verfasser besprochen, wobei zuerst die Thematik/Problematik der sozial-wirtschaftlichen Reformen des thesianischen oder josephinischen Regierens analysiert werden. Besonderen Wert mißt er dabei aber den neuen wissenschaftlichen Ergebnissen zu bei der Betrachtung des Habsburger aufgeklärten Absolutismus im 18. Jh., und zwar vom Gesichtspunkt seiner geschichtlichen Rolle als einer Staatsordnung der Übergangsperiode (zwischen der spätfeudalen und der bürgerlich-kapitalistischen Gesellschaft).

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

IZDAVAČ: Savez povijesnih društava Hrvatske

REDAKCIJSKI ODBOR

Mirjana GROSS, Zagreb
Ivan KAMPUŠ, Zagreb
Tomislav RAUKAR, Zagreb
Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK
Ivan KAMPUŠ

LEKTOR I KOREKTOR
Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:
Savez povijesnih društava Hrvatske
Zagreb, Filozofski fakultet, Ul. Đure Salaja 3
Časopis izlazi jednom godišnje
Narudžbe šalžite na adresu:
Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb, Krčka 1
Cijena ovog broja iznosi 3000 din.
Izdavanje časopisa sufinancira
Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SRH — VII.
Tisak Štamparskog zavoda »Ognjen Prica« u Zagrebu — travanj 1987.